

Wetenschap als familiebedrijf
De (on)vanzelfsprekendheid van het moederschap

Reinald Schilder (s4385403)

Sofia Černáková (s3999556)

Kyra Reinders (s43765552)

Juni 2023

Bachelor These Bacheloropleiding Psychologie

PSB3N-BT15: Bachelor These

Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen

Rijksuniversiteit Groningen

Begeleider: dr. G. Breeuwsma

Tweede beoordelaar: Prof. dr. S. Otten

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Samenvatting

In deze thesis hebben wij ons gericht op de ontrafeling van de vanzelfsprekendheid en onvanzelfsprekendheid van het moederschap, afgezet tegen een drietal perspectieven die een unieke bijdrage hebben geleverd aan de visie van het moederschap. Startpunt vormt in het eerste hoofdstuk de historische benadering van Elisabeth Badinter. Zij meent dat moederschap een sociaal construct is dat vrouwen vooral beperkt en onderdrukt. Moederschap is volgens haar geen natuurlijk gegeven, maar wordt door de maatschappij opgelegd aan vrouwen, waardoor ze worden gedwongen hun vrijheid en persoonlijke ambities op te geven. Wij hebben haar visie afgezet tegen twee andere dominante perspectieven, respectievelijk de biologische kijk en tot slot de bijdrage van de psychologie. De bevindingen vanuit de biologie staan haaks op de visie van Badinter, waar variërende argumenten naar voren worden gebracht dat moederschap en moederliefde als een fundament fungeert in de relatie tussen moeder en kind. Door onder andere zorgafhankelijkheid, neurobiologische mechanismen en sekseverschillen wijzen ze op een natuurlijk moederschap bestemd voor de vrouw. Tot slot verschuiven we het perspectief naar de psychologie waarin aan de hand van het werk van Spitz, Harlow en Bowlby wordt besproken hoe de moederliefde tegemoetkomt aan een fundamentele behoefte van de baby. Badinters perspectief lijkt daarmee onhoudbaar, maar in het slothoofdstuk wordt gepleit voor meer multidimensionale benadering van het moederschap, waarin de argumenten van de biologisch-psychologische benadering worden onderschreven, maar waarin ook ruimte is voor de historische dimensie en de concrete individuele invulling van het moederschap.

Sleutelwoorden: moederschap, moederliefde, vanzelfsprekendheden, onvanzelfsprekendheden, cultuur, biologie

Abstract

In this thesis, we focused on unraveling the obvious and not so obvious nature of motherhood. We have looked at three perspectives, all of which have made a unique contribution to the vision of motherhood. The starting point in the first chapter is the historical approach of Elisabeth Badinter. She believes that motherhood is a social construct that primarily restricts and oppresses women. According to her, motherhood is not a natural given, but is imposed on women by society, forcing them to give up their freedom and personal ambitions. We have contrasted her view with two other dominant perspectives, respectively the biological view and finally the

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

contribution of psychology. The findings from biology are at odds with Badinter's view, where varying arguments are put forward that motherhood and maternal love act as a foundation in the relationship between mother and child. Due to, among other things, dependence on care, neurobiological mechanisms and gender differences, they point to a natural motherhood intended for women. Finally, we shift the perspective to psychology, which uses the work of Spitz, Harlow, and Bowlby to discuss how maternal love meets a fundamental need of the baby. Badinter's perspective therefore seems untenable, but the final chapter argues for a more multidimensional approach to motherhood, in which the arguments of the biological-psychological approach are endorsed, but in which there is also room for the historical dimension and the concrete individual interpretation of motherhood.

Keywords: motherhood, maternal love, culture, biology, obvious and not so obvious

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Voorwoord

Het afgelopen half jaar hebben wij met zorg en toewijding gewerkt aan onze bachelorthese, getiteld 'Wetenschap als familiebedrijf: De (on)vanzelfsprekendheden van het moederschap'. Dit gezamenlijke project is ontstaan uit het vak Bachelorthese (PSB3N-BT15), onder begeleiding van Dr. Gerrit Breeuwsma. Wij willen graag van deze gelegenheid gebruik maken om hem hartelijk te bedanken voor zijn tijd, kennis, inzichten en uitgebreide feedback.

Gedurende deze periode hebben wij intensief samengewerkt als groep en veelvuldig overleg gehad. Onze bachelorthese onderscheidt zich fundamenteel van andere theses binnen de bachelor psychologie, doordat wij uitgebreid literatuuronderzoek hebben verricht. Dit onderzoek omvatte zowel wetenschappelijke boeken en artikelen, als ook nieuwsartikelen en klassieke literatuur.

Het resultaat van vele uren arbeid presenteren wij nu met trots. Onze thesis biedt een integraal beeld van het moederschap, waarbij we gebruik hebben gemaakt van drie perspectieven. Het voorwoord is geschreven door Reinald Schilder, terwijl Sofia Cernakova de samenvatting en het abstract heeft verzorgd. De inleiding is gezamenlijk tot stand gekomen. Het eerste perspectief, het historische perspectief, is eveneens geschreven door Reinald Schilder. Hierin belichten we de oorsprong en (on)vanzelfsprekendheden van het moederschap. Vervolgens beschrijft Sofia Cernakova het biologische perspectief van het moederschap, terwijl Kyra Reinders de leiding neemt in het schetsen van het psychologische aspect van het moederschap. Gedurende het proces hebben we echter alle perspectieven onderling uitgewisseld, wat heeft geleid tot kritische noten en waardevolle feedback van alle groepsleden. Tot slot presenteren wij de gezamenlijk geschreven conclusie.

Wij hopen dat u veel plezier zult beleven aan het lezen van onze thesis.

Sofia Cernakova, Kyra Reinders en Reinald Schilder

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Inhoudsopgave

Inleiding	6
H1. Historisch perspectief op moederschap: de creatie van de moederliefde	11
1.1 Inleiding	11
1.2 De ontdekking van de moederliefde	12
1.3 De rol van de moeder en de attitude tegenover het kind	13
1.4 Historisch-maatschappelijke tendensen	16
1.5 De rol en invloed van Rousseau	19
1.6 Conclusie: De plaats van Badinter	21
<i>Reinald Schilder</i>	
H2. Biologisch perspectief op moederschap: een natuurlijk fenomeen?	24
2.1 Inleiding	24
2.2 Zorg van levensbelang	28
2.3 Hechting en neurobiologische Processen	30
2.4 Sekseverschillen in ouderlijke zorg	34
2.5 Coöperatief Opvoeden	37
2.6 Overeenkomsten en verschillen tussen culturen	39
2.7 Conclusie: Biologisch fundament en expressie van moederschap	43
<i>Sofia Černáková</i>	
H3. Psychologie en moederliefde: why bring love into it?	44
3.1 Inleiding	44
3.2 Ambivalentie van het moederschap	45
3.3 Ontdekking <i>maternal deprivation</i>	47
3.4 Het belang van de moeder	48
3.5 De (her)ontdekking van moederliefde in de psychologie	51
3.6 John Bowlby en de hechtingstheorie	54
3.7 Conclusie: Moederliefde: voors en tegens	57
<i>Kyra Reinders</i>	
H4. Conclusie en discussie: Bundeling van perspectieven en de moeder van nu	60
Referenties	68

Wetenschap als familiebedrijf: de (on)vanzelfsprekendheden van het Moederschap

Inleiding

Wanneer tijdens de uren durende optocht ter gelegenheid van het 70-jarig jubileumfeest van Queen Elisabeth II in 2022, Louis, de driejarige jongste zoon van prins William en Kate Middleton, wat begint te klieren (gekke bekken trekken, een lange neus maken, ouders uitdagen), roept zijn moeder hem tot de orde. Ze pakt zijn hand stevig beet en kijkt hem indringend aan met de bedoeling hem tot stoppen te manen.

Figuur 1

Afbeelding van Kate Middleton en haar zoon prins William tijdens het 70-jarig jubileum van Queen Elisabeth in 2022 (Noot. Augstein, F. (2022). [Afbeelding]. Getty Images).

Het is precies wat kinderen overal doen als ze moe worden of zich vervelen, en dan zelf maar wat leven in de brouwerij brengen; het is ook precies wat moeders doen als ze hun ondeugende kroost weer in het gareel proberen te krijgen. Niets bijzonders dus, alleen gaat het hier wel om de vrouw en zoon van de toekomstige koning van Groot-Brittannië en gebeurt het ook nog eens voor het oog van de natie of zelfs de wereld (zie CBS News, 2022). ‘De foto van Louis die een lange neus

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

maakt naar zijn moeder [...] ging zo ongeveer drie keer de wereld rond’, aldus de Volkskrant (10 juni, 2022).

Er volgde een eindeloze stroom van commentaar in de massamedia over wat Kate wel en niet fout doet. Niet alleen met betrekking tot het moment van het jubileumfeest, maar ook met aannames over hoe zij haar kinderen in het algemeen zou opvoeden (Crawford-Smith, 2023).

Journalisten en ‘gewone’ ouders bogen zich over de interactie tussen moeder en zoon, maar ook opvoedingsdeskundigen lieten zich niet onbetuigd. Sommige commentatoren namen het voor Kate op en benadrukken het normale van zowel Louis’ gedrag (welk kind van die leeftijd zou zich niet stierlijk vervelen) als haar reactie daarop. Anderen zien er aanleiding om haar opvoedingscapaciteiten ter discussie te stellen: ze treedt veel te strikt op of legt thuis kennelijk te weinig nadruk op de disciplinerende van haar kinderen (The List, 2022). En dan krijg je dit!

Zoveel reacties, zoveel (uiteenlopende) meningen, dat is op zichzelf niet zo opmerkelijk, maar wel dat iedereen zich vrij voelt erop te reageren en bovenal te oordelen over het moederschap van Kate Middleton. Er bestaan klaarblijkelijk uitgesproken opvattingen over hoe je in dit soort situaties hoort te handelen en wie daar niet aan voldoet, die faalt en dit zegt iets over de kwaliteiten van Kate als moeder en vrouw. Daarbij komt het bij bijna niemand op om zich af te vragen of de vader van Louis hier ook een rol speelt en is de vrouw het voornaamste mikpunt als het gaat om oordelen – negatief of positief – over de opvoeding.

Dit is een fenomeen dat veel verder reikt dan alleen het oordeel over bekende personen zoals Kate Middleton, maar doet zich veel vaker voor. Veel mensen bekritisieren zonder moeite andere moeders en ouders. Uit een poll van enkele jaren geleden bleek dat bijna tweederde van de moeders zich bekritiseerd voelt (C. S. Mott Children’s Hospital, 2017). Het grootste aandeel in de kritiek komt van de familie van moeders zelf. Tegelijkertijd ervaren veel moeders dat ze te weinig ondersteuning ervaren uit hun eigen omgeving (De Sousa Machado et al., 2020).

In *A Life’s Work* schrijft romanschrijfster Rachel Cusk (2002) over haar eerste ervaringen als moeder. In het boek beschrijft ze de kloof die ze ervaart tussen de persoon die ze was voordat ze moeder werd en nadat ze een moeder was geworden en hoe lastig het is om die beide

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

‘personages’ bij elkaar te houden. Ze typeert het moederschap als fundamenteel verwarrend en vervreemdend en meent dat de omgeving van de (aanstaande) moeder nauwelijks voorbereid is op die verwarring en vervreemding. Cusk voorziet de roze wolk omtrent het moederschap van de nodige grijstinten en noemt de omgang met het moederschap een leerschool in slechte raad. Het boek werd als omstreden en ‘brutally honest’ getypeerd (Publisher’s Weekly, z.d.).

De meeste mensen kunnen zich talloze facetten van het moederschap voorstellen, sterk gekleurd door de concrete ervaringen met de eigen moeder en de eigen invulling van de moederrol. Het concept moederschap ontleent haar betekenis aan verschillende domeinen, die deels een universele basis hebben, deels onderhevig zijn aan ingrijpende historische veranderingen.

Moederschap wordt in de Van Dale gedefinieerd als ‘het moeder-zijn’ (Van Dale, z.d.). De definitie lijkt haast op een cirkelredenering en geeft weinig verduidelijking of het zou moeten zijn dat het een zo vanzelfsprekende rol is dat verdere uitleg niet nodig is. Wanneer we echter inzoomen op de concrete invulling van het moederschap, valt allereerst op dat de vormgeving ervan door de eeuwen heen – en soms zelfs in relatief korte tijd – veel is veranderd.

Het concept is onderhevig aan uiteenlopende historische, biologische en psychologische invloeden. Iemand die dat scherp heeft gethematiseerd is de Franse historicus Elisabeth Badinter geweest in haar spraakmakende boek *De mythe van de moederliefde* (1983). Volgens Badinter is het fenomeen *moederliefde* het product van maatschappelijke en culturele factoren, maar ook van politieke overwegingen, en is de propaganda van het moederschap ingezet om de populatie-opbouw positief te beïnvloeden door kindersterfte tegen te gaan. Het moederschap is in die zin een element in het moderniseringsproces dat zich vanaf de 16^e en 17^e eeuw heeft voltrokken. Het destijds prikkelende, provocerende en controversiële aan haar boek is dat zij het moederschap loskoppelt van ‘het wezen van de vrouw’ en daarentegen opvoert als een uitvinding of constructie, die vrouwen min of meer veroordeelde tot rol die gepaard ging met veel beperkingen.

Moederschap lijkt tegen de achtergrond van de geschiedenis een flexibel concept dat zich op allerlei manieren laat vormen, maar dat betekent niet dat er geen grenzen aan die flexibiliteit zijn en die worden in belangrijke mate bepaald door ‘de biologie van het moederschap’. Om zicht

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

te krijgen op die grenzen is door biologen en antropologen vooral ook gekeken naar opvoedingspraktijken bij respectievelijk andere primaten en andere culturen (De Waal, 2022; Hrdy, 2016). Moederlijke instincten en moederlijke rollen worden bij mensen en bij andere primaten (mensapen in het bijzonder) gevonden. Sarah Blaffer Hrdy maakt in haar boek *Mothers and others* (2011) de nodige vergelijkingen met andere primaten, zoals de bonobo's en chimpansees. Dat moederschap ook biologische fundamenteen heeft, kunnen we zien aan bepaalde biologische mechanismen en hormonen die verwant zijn aan het moederschap. 'Door aan de tepels van een moeder te zuigen, wordt de productie van prolactine, plus een golf van oxytocine, een neuropeptide met aangename en troostrijke effecten gestimuleerd. 'De eerste wezenlijke taak van een zoogdier baby is zijn moeder te stimuleren en te zorgen dat ze verslaafd raakt aan zorg', aldus Hrdy (geciteerd uit Hrdy, 2016, p. 106). Dankzij de neocortex kunnen zoogdierbaby's zich aan hun moeder hechten en krijgen moeders een band met hen. Zodra een moeder haar baby aan de borst heeft gehad en de lactatie op gang komt, leiden haar hormonale en neurale reacties daarop – en op wat ze verder ziet, hoort, ruikt en voelt – tot een krachtige emotionele gehechtheid aan haar baby. Zo stelt Hrdy (2016) dat de gehechtheidstheorie, zonder twijfel de belangrijkste bijdrage van de evolutietheorie aan het menselijk welzijn, voortkwam uit Bowlby's inzichten in de behoefte van jonge primaten zich veilig te voelen en zich emotioneel te hechten aan een primaire verzorgster, waarmee psychologie (zoals gezegd het resultaat van een historisch proces) en biologie op elkaar ingrijpen.

De opkomst van de psychologie als wetenschap kan worden beschouwd als een onderdeel van dat moderniseringsproces, waarbij de psychologie een grote rol is gaan spelen in de verdere conceptualisering van het moederschap. De psychologie heeft zich primair gericht op de sociale (en socialiserende) en affectieve aspecten in de relatie tussen ouder en kind. De bekendste theorie is die van de al genoemde John Bowlby (1979) die gaat over de hechting van het kind en de moeder (waarin dus ook de moeder en het moederschap centraal staan). Zijn theorie is erg bepalend geweest voor de manier waarop ouders met hun kinderen omgaan en elementen daarvan vinden we ook terug in de reacties op het 'incident' tussen Kate en Louis. De psychologische opvattingen over het moederschap zijn ontstaan uit een bepaald historisch proces, maar

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

tegelijkertijd geeft het ook vorm aan de invulling van de opvattingen over (*nature* en *nurture*, goed en slecht) moederschap (zie Sameroff, 2010).

De conceptualisering van en opvattingen over het moederschap hebben daarmee wortels in het historische, biologische en psychologische domein. In deze thesis willen wij die verschillende domeinen en daarmee de verschillende facetten van het moederschap in kaart brengen om langs die weg aan te kunnen geven waar onze (huidige) (on)vanzelfsprekendheden over het moederschap op gebaseerd zijn. Is het moederschap in de eerste plaats een sociale constructie die in een bepaald historisch tijdvak opkwam, maar inmiddels aan herziening toe is? Of is de moederrol, onder verwijzing naar andere primaten en culturen, (tenminste ten dele) een universeel gegeven, geworteld in de biologie? En welke rol speelt de psychologie in deze controverse rond het moederschap? Levert zij, zelf het product van een historisch proces, argumenten voor het moederschap als sociale constructie of neigt ze naar een meer biologische invulling van het moederschap?

We zullen deze vragen aan de orde stellen op basis van een literatuurstudie waarbij we ons achtereenvolgens richten op de historische, psychologische en ten slotte meer biologisch-antropologische literatuur. In de conclusie zullen we de invloed van het historische, psychologische en biologische aspect uiteenzetten. Vervolgens hopen we antwoord te kunnen geven op een misschien nog wel belangrijkere vraag: wat is de invloed van de interactie tussen historische, biologische en psychologische invloeden op de actuele vormgeving van het moederschap.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Hoofdstuk 1

Historie en moederschap: de creatie van de moederliefde

1.1 Inleiding

De vanzelfsprekendheid van het moederschap in onze cultuur doet bijna vermoeden dat het moederschap om een biologisch begrip gaat, geworteld in het voortplantingsproces, waarbij de moeder in dit geval als hoofdverantwoordelijke fungeert voor haar nageslacht. Lange tijd is het krijgen van kinderen als de natuurlijke staat van de vrouw gezien en zorgde het hebben van veel kinderen voor aanzien (Knott, 2019). Ook in de psychologie werd het moederschap lange tijd als de vervulling van de rol als vrouw gezien: ‘Her generative organs seems meaningless unless her womb has been filled and her breasts have been engorged if not suckled’, schreef Thomas Lidz nog in 1976 (p. 470).

Sinds mensenheugenis is geprobeerd de voortplanting te reguleren. De beschikbaarheid van betrouwbare anticonceptiemiddelen betekende een nieuwe stap in het reguleren van de voortplanting. Vrouwen hebben hierdoor meer invloed gekregen op de vraag of en wanneer ze kinderen willen.

Tegenwoordig krijgen moeders gemiddeld minder kinderen dan vroeger en wanneer ze kinderen krijgen, doen ze dit op latere leeftijd (CBS, z.d.). Desondanks bestaat nog steeds het idee dat vrouwen de grootste verantwoordelijkheid dragen voor het kind en moeten vrouwen die geen kindwens hebben zich voortdurend verantwoorden (Gouni et al., 2022; O’Driscoll, 2019). Van moeders wordt verwacht, zo niet geëist dat ze moederliefde tonen tegenover hun kinderen en wie dit niet doet, wordt verafschuwd door de maatschappij. Veel vrouwen zijn besluiteloos over het aannemen van het moederschap (Donath et al., 2022). In retrospectief spijt hebben van je moederschap is iets wat om meerdere redenen voortkomt (Donath, 2015).

Tegen deze achtergrond was de stelling van de Franse schrijfster en historicus Elisabeth Badinter dat moederliefde helemaal niet een vanzelfsprekend begrip is, en haar boek *De mythe van de moederliefde* stelt deze vanzelfsprekendheid ter discussie. Volgens haar vindt de moederliefde haar oorsprong niet in de biologie, maar in verschillende sociaal-maatschappelijke factoren. Moederliefde is een culturele norm waaraan vrouwen moeten voldoen. Ze meent dat moederliefde onderhevig is aan mythevorming, in het leven geroepen voor verschillende

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

doeleinden (Badinter, 1983). De oorzaken en doeleinden van deze creatie worden in haar studie aan de hand van vele historische bronnen onderzocht.

In dit hoofdstuk willen we de essentie van Badinters stellingname – haar kritische benadering van de moederliefde – uiteenzetten. We zullen daarbij met name aandacht schenken aan de sociaal-maatschappelijke factoren die in de 18^e eeuw bijgedragen hebben aan de creatie van de moederliefde. Ook zal de rol van Jean-Jacques Rousseau – als een van de spraakmakende propagonisten van het moederschap – besproken worden. Ten slotte gaan we in op de plaats van Badinter, de ontvangst van en kritiek op haar werk, in de visie op het moederschap.

1.2 De ontdekking van de moederliefde

In de 18^e eeuw kregen van de 21.000 baby's in Parijs er amper 1000 borstvoeding van de moeder. Nog amper 1000 anderen werden opgevoed door gouvernantes (Badinter, 1983). Veruit het grootste deel van de andere baby's werden van de moederschoot naar het platteland gestuurd waar de omstandigheden vaak erbarmelijk slecht waren. Hier werden ze grootgebracht door minnen die ernaast ook nog hun eigen kinderen grootbrachten. Veel van deze kinderen zagen hun ouders niet weer. Kindersterfte was aan de orde van de dag en veel ouders leken hier weinig verdriet van te hebben. Sommige ouders deden zelfs geen moeite om bij de begrafenis van hun kinderen te zijn. De overlevende kinderen keerden jaren later terug bij een vader en moeder die ze nauwelijks kenden (Badinter, 1983).

In de 18^e eeuw werden er ook veel kinderen te vondeling gelegd, omdat de ouders arm waren of het kind onwettig was. Dit resulteerde uiteindelijk in een 'vondelingencrisis' (Gerber, 2012). Om de kindersterfte en het afstand doen van kinderen tegen te gaan, zou het moederschap in een positiever daglicht moeten worden gezet. Moeders zouden hierdoor meer gestimuleerd worden de zorg van kinderen op zich nemen, wat de kindersterfte aanzienlijk zou moeten verlagen.

Volgens Badinter (1983) kwam dit inzicht op in de 18e eeuw en zorgde voor een indrukwekkende mentaliteitsverandering ten aanzien van kinderen en de rol van moeders in de maatschappij. Badinter (1983) en de Franse historicus Philippe Ariès (1962) menen dat ouders indertijd zich erg onverschillig gedroegen tegenover hun kinderen. Ouders konden het zich ook

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

niet veroorloven om zich te veel te hechten aan kinderen. De kans op het verliezen van hun kind was zo groot dat dit ouders te veel emotionele schade zou berokkenen (Badinter, 1983).

Vandaag de dag is deze redenering haast onbegrijpelijk, gezien de tegenwoordige invulling van het moederschap. Veel moeders hebben onverdeelde aandacht en liefde voor hun kinderen. En degenen die dat niet hebben, worden met afkeuring bekeken. De liefde van de moeder voor het kind wordt gezien als onvoorwaardelijk. Badinter oppert dat het begrip moederliefde vooral gestoeld is op een mythe, ontstaan en gepropageerd in de 18^e eeuw ontstaan, maar met de aanname dat het altijd al had bestaan. Waar komt deze wezenlijke verandering in moederliefde vandaan en welke factoren zijn hierin bepalend geweest? Voor de beantwoording volgen we zo veel mogelijk de kerngedachte van Badinter.

1.3 De rol van de moeder en de attitude tegenover het kind

Om te beginnen is het belangrijk om er rekening mee te houden dat zowel de rol van de moeder als van de vader door de jaren heen veranderd is, met name afhankelijk van de sociale klasse en het tijdperk. We zullen ons in dit hoofdstuk vooral focussen op de rol van de moeder en de belangrijkste invloeden bespreken.

Aanvankelijk worden kinderen in het begin van de 18e eeuw vooral gezien als een ‘vervelend ding’ (Badinter, 1983, p. 69). Ouders stonden onverschillig tegenover het kind; het werd niet meegeteld in de familie, omdat het toch zou kunnen verdwijnen (Ariès, 1962). Het geloof speelt in deze tijd nog een belangrijke rol. De heilige Augustinus van Hippo beschrijft het kind slechts in negatieve termen. Dit deed hij al in de 4e eeuw, maar zijn denkbeelden hebben, volgens Badinter, aanhang gehad tot in de 18e eeuw. De prediker Juan Luis Vivès veroordeelt het vertroetelen van kinderen (Badinter, 1983). Hieruit komt een opvoeding voort die tegen de verlangens van het kind ingaat. Het kind wordt nagenoeg gezien als de belichaming van de zonde. De moeder is onverschillig tegenover het kind en schenkt weinig aandacht aan het kind. Eén van de oorzaken hiervan, volgens Badinter, is dat de kindersterfte erg hoog ligt (26%) en dat minder hechting het verdriet vermindert. Alleen de oudste zoon wordt door de moeder vertroeteld en voorgetrokken, omdat deze erfgenaam is en de rol van de vader overneemt wanneer laatstgenoemde (vroeg) komt te overlijden.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Voor vrouwen was er weinig maatschappelijke erkenning binnen het gezin. Om die reden willen vrouwen uit de hogere standen zich soms juist losmaken van de rol als moeder. Ze ondernemen dingen buitenshuis; ontsnappen aan het huishouden, als ze maatschappelijke erkenning willen. De ‘moeder’-rol werd door veel vrouwen gezien als buitensluiten van de maatschappij. Hoewel nog weinig vrouwen de mogelijkheid hebben om onderwijs te volgen, willen veel vrouwen toch meer kennis vergaren. De opinie hierover is ambivalent en in veel ogen zelfs negatief. Badinter schrijft over de toendertijdse mening van kennis voor vrouwen: ‘Kennis, heeft een verderfelijke uitwerking op de vrouw omdat zij daardoor afgeleid wordt van haar heiligste plichten’ (Badinter, 1983, p. 96).

In het begin van de 18e eeuw kon de vrouw juist meer onafhankelijkheid verwerven door haar moederlijke rol te verwaarlozen. Dit was mede mogelijk doordat vrouwen elkaar ondersteunden en daardoor sterker stonden in hun streven (Csányi & Kerényi, 2021). Het was gebruikelijk om pasgeboren kinderen naar gouvernantes te sturen. Zij zorgden voor het kind, zodat de moeder kon deelnemen aan de maatschappij. In de 17e eeuw waren scholen al opgekomen en veel kinderen gingen hiernaartoe. Volgens Badinter (1983) werd dit gezien als voor ouders een moreel verantwoorde en verleidelijke manier om zich van hun kinderen te ontdoen. Dochters werden naar kloosters gestuurd en werden aangemoedigd om zo snel mogelijk een man te vinden wanneer zij terugkwamen. Daarbij waren ook internaten erg populair onder ouders.

Dit waren allerlei manieren waarin ouders lieten doorschemeren egoïstisch en onverschillig te staan tegenover hun kinderen. Het is echter ook belangrijk om te realiseren dat vrouwen door het ontbreken van betrouwbare vormen van anticonceptie vrijwel geen zeggenschap hadden over hun zwangerschappen.

Volgens Badinter zien we aan het eind van de 18^e eeuw de eerste tekenen van moederliefde opkomen. Moeders beginnen zich toch te bekommeren om hun kinderen wanneer hun kinderen ernstig ziek terugkomen van gouvernantes. Er zijn publieke uitingen van verdriet wanneer ze een kind verliezen. Arme moeders komen in opstand, omdat hun kinderen doodziek worden terwijl ze zelf moeten werken; de moeders worden ontevreden met de uitbesteding van hun kinderen. Er vindt in de maatschappelijke opinie een verschuiving plaats van de onverschillige moeder naar de zorgzame moeder.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

We zien dat ook terug in de verandering in het gedrag van moeders. Er komt meer aandacht voor de zorg van het kind, vooral in de eerste levensjaren. In de middeleeuwse maatschappij bestond er volgens Ariès (1962) nog geen duidelijk concept van ‘het kind’. Dit betekent niet dat er helemaal geen affectie bestond, maar die was veel minder uitgesproken en met de nodige reserves, gezien de slechtere overlevingskansen en hun kindertijd was maar kort. Kinderen werden opgenomen in de wereld van de volwassenen wanneer ze geen zorg meer nodig hadden van de minnen of ouders (Ariès, 1962).

In de loop van de 18e eeuw kantelt dit beeld en gaan ouders meer aandacht schenken aan hun kinderen (Ariès, 1962; Badinter, 1983). Aan verschillende zaken kunnen we zien dat het gedrag van moeders is veranderd, aldus Badinter (1983). Waar eerst nog voedsters van het platteland borstvoeding gaven, besloten moeders uiteindelijk om het zelf te doen. De reden hiervoor was de hoge kindersterfte onder boerinnen en hun gezondheidsproblemen, zoals een uitgebroken syfilisepidemie. Er is weinig objectief bewijs voor exacte cijfers van hoeveel borstvoeding er daadwerkelijk werd gegeven, maar er is wel bekend dat het aantal Parijse kinderen dat bij een min werd ondergebracht vanaf 1800 aanzienlijk verminderde. Ook werd het kind sinds die tijd meer vrijheid gegund. Het werd niet meer in windselen gewikkeld, waardoor het nu mogelijk was voor het kind om bewegingsvrijheid te genieten. Het kind kon nu spelen en knuffelen met zijn moeder. Daarbij let de moeder beter op het eten zodat de zwangerschap succesvoller kan verlopen. Er is meer aandacht voor de gezondheid van het kind. Het wordt dagelijks gebaad en allerlei ziektes en kwaaltjes werden sneller opgemerkt.

De attitudeverandering, de oorzaak waarvan deze later in het hoofdstuk nog uitbundig wordt besproken, van de moeder tegenover het kind, zien we ook terug in bezoeken aan de arts. Steeds vaker worden artsen geraadpleegd door moeders. Artsen beginnen een autoriteit te worden op het gebied van moederschap. Kinderen werden niet langer naar minnen, internaten of kloosters gestuurd, maar werden nu thuis door hun eigen moeders opgevoed (Badinter, 1983). Vondelingen worden ondergebracht bij gezinnen en krijgen zelfs onderwijs, om zo waardevolle burgers van hen te maken (Catriona, 2012; Siemensma, 2016).

Ariès constateert in *Centuries of childhood: a social history of family life* (1962) dat kinderen in de 16e of 17e eeuw steeds vaker opvallende kostuums droegen, waarmee ze zich onderscheidden van hun ouders. Deze verandering is representatief voor de attitudeverandering ten opzichte van het kind. De zorg voor het kind begon een waardevolle bezigheid te worden

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

voor ouders. Ouders zijn meer betrokken; maken zich zorgen over de geboorte en de toekomst (Ariès, 1962). Aanvankelijk richten deskundigen, zoals John Locke (1632-1704) in zijn *Some thoughts concerning education* (1693), zich met hun adviezen tot de vaders en was voor vrouwen slecht een ondergeschikte rol weggelegd. Maar in de 18e eeuw wordt gaandeweg de rol van de vrouw als moeder steeds belangrijker. Zij let onveranderlijk op het kind en er wordt van haar verwacht dat ze zich altijd liefdevol gedraagt. Een moeder die zich niet liefdevol gedraagt, wordt afgekeurd, zou tegen haar ‘natuur’ in gaan. De meeste vrouwen schenken nu aanzienlijk meer aandacht aan hun kinderen dan eertijds hun eigen moeder dat deed (Badinter, 1983).

Het zorgen voor de kinderen werd de belangrijkste taak voor de vrouw. Hier zien we het begin van de creatie van moederliefde; ‘the new mother was the woman we know all too well, the one who lives entirely for and through her children’, aldus Badinter, (1983, p. 117). Deze nieuwe rol werd voor vrouwen van de middenklasse een manier om hun reputatie te verhogen. Vrouwen deden er alles aan om te voldoen aan het beeld van de ideale moeder. Deze nieuwe moeder zien we vooralsnog echter alleen in de middenklasse en de welgestelde burgerij. De nieuwe idealen sloegen niet meteen aan bij de arme en de aristocrate moeders (Ariès, 1962; Badinter, 1983). Aristocrate moeders conformeerden zich nog aan de eisen uit de hoge kringen (Trouille, 1997) en arme moeders konden het zich financieel niet veroorloven (Badinter, 1983). Zij richtten zich met name op het helpen van hun man met werken en stuurden daarom nog steeds hun kinderen naar het platteland. Voor vrouwen uit de gegoede burgerij was het nieuwe moederschap een kans om meer aanzien te verschaffen. Daarbij kreeg ze de zeggenschap in en over het huis. Het gaf de moeder meer macht ten koste van de macht van de man (Badinter, 1983).

Er was echter een keerzijde. Vrouwen kwamen onder druk te staan om de nieuwe moederrol op zich te nemen. De maatschappij liet ze verantwoordelijkheid voelen voor het moederschap, ongeacht of ze dat wilden of niet. Moederschap was een ideaal geworden dat werd afgedwongen door de maatschappij (Badinter, 1983).

1.4 Historisch-maatschappelijke tendensen

De Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau meende dat ‘Every country in which the population is decreasing is on its way to ruin; and the countries in which the population increases most rapidly, even were they the poorest countries in the world, are certainly the best governed’ (Rousseau,

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

1991, p. 414). Hij propageerde dan ook de zorg voor kinderen in de eerste levensfase, omdat de kindersterfte daar het hoogst was. Bovendien worden er wettelijke regels vastgelegd om te voorkomen dat mensen hun kinderen ter vondeling leggen (Gerber, 2012). Volgens Badinter (1983) was de opkomst van de moederliefde dan ook in belangrijke mate een historisch-maatschappelijk gearrangeerd proces. Zij onderscheidt daarbij een drietal argumenten - economisch, filosofisch en die van tussenpersonen – met elk hun eigen invalshoek (Badinter, 1983).

Het belang van het economische argument komt voort uit de demografie. Uit tellingen van de bevolking was gebleken dat de bevolkingsomvang van Frankrijk simpelweg te klein was en dat Frankrijk achterbleef bij de groei van andere landen. Het sterftecijfer was hier (mede)verantwoordelijk voor. De mens werd als essentieel bestanddeel van de staat gezien: voor zowel het produceren als het verdedigen van een staat. Zo werd ook betoogd dat een grotere populatie zou kunnen zorgen dat Frankrijk meerdere gebieden zou kunnen koloniseren, waardoor Frankrijk zelf ook rijker zou worden. Met name de beschikking over een groot leger was belangrijk en dit was alleen mogelijk met een gegarandeerde bevolkingsaanwas. Het omlaag brengen van het sterftecijfer onder kinderen werd zo een belangrijk streven. Daartoe werden er handboeken geschreven voor vroedvrouwen, moesten vondelingen opgevangen worden door families en werden er verenigingen opgericht die voor kinderen moesten zorgen (Badinter, 1983).

In de 18^e eeuw komt de Verlichting op in Europa en die vormt de basis van het filosofische argument. Deze intellectuele stroming benadrukt het belang van de rationaliteit. Zij verkondigt twee belangrijke denkbeelden: de idee van gelijkheid en de idee van individueel geluk. In werkelijkheid was het vooral de gelijkheid van mannen die onderling veranderde. Toch zien we later in de 18^e eeuw ook een verandering in de status van moeders, vaders en het kind. Het wordt gelijkwaardiger; de vader begint zijn status van afstandelijke vader te verliezen en de moeder krijgt meer autonomie en zeggenschap. De zorg voor kinderen dient meer dan alleen het opvoeden van volgzame onderdanen.

Er vindt een mentaliteitsverandering plaats wat betreft de onderlinge verhouding van vaders en moeders. Beide ouders hebben nu de plicht het kind op te voeden. Het kind wordt in deze tijd nog gezien als incapabel om zijn eigen voortbestaan te verzorgen. Niet zozeer de status, maar dan toch tenminste de rol van vrouwen als moeders verandert. De autoriteiten willen dat vrouwen een belangrijkere rol vervullen in het gezin, zeker tegenover hun kinderen. Walker (2008) beschrijft

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

de invloed van de Verlichting op vrouwen in haar boek *A mother's love: crafting feminine virtue in Enlightenment France*. Vrouwelijke deugden zouden representatief moeten zijn voor een goede moeder. Moeders werden geacht om hun kinderen christelijke waarden – bij uitstek een vrouwelijke deugd – bij te brengen. Moederschap werd gezien als kern van de identiteit en de rol van de vrouw in de verlichte maatschappij. Vrouwelijke deugden waar een moeder over moest beschikken waren vroomheid, bescheidenheid en onbaatzuchtigheid en werden als essentieel gezien voor het opvoeden van een kind (Walker, 2008).

Het andere denkbeeld is dat van individueel geluk. Geluk werd een veelbesproken onderwerp onder de middenklassen. Geluk moest volgens Verlichte denkers op aarde worden gevonden en niet in het hiernamaals, wat door de Kerk (en lange tijd de Staat) werd voorgehouden. Er werd gedacht dat een verstandig mens een gezond lichaam had, een rustig geweten en een bevredigende sociale positie. In beginsel moest dit geluk gevonden worden in kleine dingen. Hieruit volgt het nieuwgevonden belang van het gezin. Een belangrijk gevolg hieruit is dat de oudste zoon niet langer het belangrijkste kind is voor de ouders. Het wordt in de 18e eeuw gezien als een vorm van ongelijkheid en als moreel onjuist. Alle kinderen moesten gelijk worden behandeld (Ariès, 1962). Het idee begon in het midden van de 17e eeuw post te vatten werd door de Franse auteur en priester Alexandre-Louise Varet in *De l'éducation chrétienne des enfants* (1678) aan de orde gesteld.

Ook in de politiek vindt er een verandering plaats. Voortaan wordt gedacht dat gelukkige relaties tussen echtgenoten en kinderen moeten berusten op liefde. De sociale posities van moeders en echtgenotes veranderen. Zij wordt gezien als een verstandig persoon van wie redelijkheid wordt verwacht. De zolang ondergeschikte positie van de vrouw is aan het wankelen (Badinter, 1983).

In het betoog van de tussenpersonen ten slotte, laat de Staat merken dat ze vrouwen nodig heeft in de maatschappij. De tussenpersonen zijn in dit geval de vrouwen die in contact staan met mannen. Zij voeden de mannen op als ze jong zijn en staan ze bij als ze ouder zijn. Dit zijn respectievelijk de rollen van moeder en echtgenote. Het is ten alle tijden de plicht dat ze voor mannen zorgen. Dit argument is uitsluitend gericht aan vrouwen. Aan de ene kant erkent de Staat het belang van vrouwen, maar aan de andere kant spelen ze in op schuldgevoelens van vrouwen. De vrouwen zijn verantwoordelijk voor de mannen; of de mannen bijdragen aan de maatschappij of dat ze juist de maatschappij tergen (Badinter, 1983; Marchini, 2022).

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

De maatschappij heeft zo geprobeerd de vrouw de rol van het moederschap op te leggen. Ten eerste was het argument van natuur.; waarom zouden vrouwen gecreëerd zijn met zulke nadrukkelijke borsten, als ze niet bedoeld waren om kinderen op te voeden? Vrouwen moesten dus zelf borstvoeding geven aan hun kinderen. Veel vrouwen hekelden borstvoeding. Ze kregen er lelijke borsten van en werden er moe van, maar mannelijke auteurs droegen een lofzang op aan de borsten (Ariès, 1962; Badinter, 1983). Als laatste drukmiddel werden vrouwen door dokters belaagd met dreigementen dat het niet geven van borstvoeding kon zorgen voor ziektes en zelfs kon leiden tot de dood (Marchini, 2022). Moeders moesten volgens mannen moeite doen voor hun kinderen. Het ideaalbeeld van de moeder veranderde. Waar vroeger veel afschuw was voor het onvoorwaardelijke zorgen voor de kinderen, werd het nu verheerlijkt. Vrouwen worden voor alle tekortkomingen van mannen, zowel die van kinderen als die van vaders, verantwoordelijk gesteld. De vrouw wordt volgens Badinter volledig aansprakelijk gesteld voor het welzijn van de staat (Badinter, 1983).

1.5 De rol en invloed van Rousseau

De 18e eeuw heeft veel invloedrijke auteurs die niet terugdeinsden om hun mening te delen met het volk. Eén van de meest invloedrijke is de Franse schrijver, pedagoog en filosoof Jean-Jacques Rousseau (Badinter, 1983; Walker, 2008) In zijn *Emile, of Over opvoeding* (1991) behandelt hij de opvoeding van een jongen, Emile, maar gaat hij ook in op de rol van de vrouw als echtgenote en moeder, in de hoedanigheid van Sophie als de vrouw voor Emile. In dit werk wordt Rousseaus mening over de verschillen tussen jongens en meisjes duidelijk.

Badinter is genadeloos in haar behandeling van Rousseau (Badinter, 1983). Volgens haar wordt Sophie slechts als ‘complementair’ aan de man gezien en wordt ze omschreven als zwak en volgzaam. Sophie wordt volgens Badinter opgevoed langs de weg van de natuur tot een vrouw die ‘van nature’ haar man aanvult. Volgens Rousseau zouden vrouwen veel dingen moeten leren, maar alleen dingen die gepast zijn voor hen. Hij zegt bovendien dat de gezondheid van het kind afhankelijk is van de vrouw en dat het geluk, de passie en de morele waarden van de man ook afhangen van de vrouw. Daarom zou de vrouw moeten worden opgevoed in relatie tot de man. Het meisje hoeft enkel opgevoed te worden om een moeder te worden die voor haar kinderen zorgt (Rousseau, 1991).

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Voorals mannen nemen dit beeld over de opvoeding van vrouwen over. Dit gebeurde bij mannen in alle lagen van de bevolking. Napoleon heeft een wet ingevoerd waarin de invloed van Rousseaus denkbeelden werden bekrachtigd (Badinter, 1983). Onder vrouwen liepen de meningen echter sterk uiteen. Sommige vrouwen reageerden erg enthousiast op de idealen van Rousseau, terwijl anderen vooral een beperkende rol voor zich zagen uitgezet. Met name vrouwen uit de gegoede burgerij waren gevoelig voor de nieuwe rol van de moeder. Vrouwen uit de arme kringen waren te druk met werken en vrouwen uit de hogere kringen hadden maatschappelijke ambities en intellectuele pretenties (Badinter, 1983; Trouille, 1997).

Daarnaast waren er ook vrouwen die wilden voldoen aan het beeld, maar dat niet konden (omdat ze ongehuwd of kinderloos waren). Voor deze vrouwen creëerde Rousseau een dilemma. Trouille (1997) beschrijft in haar boek *Sexual politics in the enlightenment: women writers read Rousseau* de reacties van eigentijdse vrouwelijke schrijvers op de werken van Rousseau. Diverse schrijfsters moesten het publiceren van hun werken uitstellen vanwege Rousseaus sterke mening over vrouwelijke auteurs. Anderen publiceerden onder andere (mannelijke) namen. Al deze schrijfsters zijn in hun werk en ambities tegengehouden door de invloed van Rousseau. Eén van hen zei dat genialiteit bij vrouwen ‘*a dangerous and useless gift*’ was (Trouille, 1997, p. 297). Dit illustreert de macht van Rousseau en er kan slechts gespeculeerd worden over de invloed (of de schade) van Rousseau op andere gebieden. Een kleine groep vrouwen uit de gegoede burgerij wilde voldoen aan het ideaalbeeld van de moeder zoals Rousseau dat heeft geschetst. Eén van deze vrouwen was de Franse evolutionair Madame Roland. Zij heeft haar leven gewijd aan haar rol als deugdzame vrouw. In haar memoires accentueert ze dat ze boven alles vrouw en moeder is (Walker, 2008).

Ondanks de uiteenlopende reacties op Rousseau, zien we dat zijn opvoedingsideeën – en van zijn vaak minder radicale navolgers – wel degelijk ingang vonden en een richtlijn werden voor de opvoeding van kinderen. Vrouwen uit de burgerij lieten zich graag afschilderen als goede moeder (Badinter, 1983).

De mentaliteitsverandering is ook merkbaar in de opvoeding van meisjes, die zich ook sterker toespitst op haar (toekomstige) rol als moeder. De educatie van meisjes is gecentreerd rond het idee dat ze een belangrijke rol vervullen in de huiselijke omgeving als vrouw en moeder (Siemensma, 2016). In *Avis d'une mère à sa fille* (1748) beschrijft Madame de Lambert een morele en instructieve brief van een moeder aan haar dochter. De brief moet ervoor zorgen dat de

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

dochter om kan gaan met moeilijkheden van het leven. In het werk wordt het belang van vrouwelijke taken in het huis benoemd. De Lambert benoemt ook het belang van autonomie en religie in de context van het huwelijk. Boven alles is het belangrijk dat er een moederfiguur is die de dochter begeleid. Ook François Fénelon, de Franse bisschop en schrijver, schreef een boek over het opvoeden van meisjes. Hij vond dat de educatie van vrouwen verwaarloosd was. In *The education of girls* (1890) benadrukt hij het belang van het ontwikkelen van individuele kwaliteiten. Hij geloofde dat adaptieve leermethoden ervoor konden zorgen dat meisjes hun potentie konden vervullen. Toch geloofde ook hij dat meisjes alleen geschikt waren voor vaardigheden die hen zouden kunnen helpen bij het zijn van moeder en hoofd van het huishouden. Het zou nog eeuwen duren voordat de vrouw zich los kon rukken van de conventionele opvoeding en educatie. Tot die tijd werd de vrouw opgeleid tot een succesvolle moeder en echtgenote (Marchini, 2022).

1.6 Conclusie: De plaats van Badinter

Badinter (1983) neemt een extreme positie in als het gaat om het ontstaan en de betekenis van de moederliefde, dat haaks staat op het dominante beeld van het ‘natuurlijke’ moederschap, dat we, zoals we in de volgende hoofdstukken zullen zien, ook in de biologie en psychologie aantreffen. Volgens haar is moederliefde niet een instinct dat behoort tot het wezen van de vrouw, maar een cultuurhistorische uitvinding die in het leven is geroepen voor verschillende doeleinden: om verwaarlozing van kinderen tegen te gaan en hun opvoedingsomstandigheden te verbeteren, ten einde zo de grote kindersterfte te keren, maar ook was het een instrument om de functie van het gezin te beïnvloeden en af te stemmen op de behoeften van de staat. Een consequentie van dit proces was dat de rol van de vrouw nadrukkelijker werd verbonden aan haar moederschap, waarbij de liefde voor haar kind(eren) werd opgevat als een noodzakelijk ingrediënt in de ontwikkeling en opvoeding van het kind. Deze verandering versterkte enerzijds het belang en de positie van de vrouw en sinds de achttiende eeuw werd de vrouw meer en meer als de belangrijkste persoon in de opvoeding gezien. Tegelijkertijd beperkte het de vrouw meer en meer tot de rol van moeder, bindt het haar aan huis en de kinderen, en remt haar in die zin in haar maatschappelijke ontwikkeling.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Het is dit laatste aspect dat een centrale rol speelt in de gedachtegang van Badinter: de moederliefde is een anti-emancipatoir verschijnsel dat vrouwen in de weg staat bij *hun* ontwikkeling. Bovendien zadelt het vrouwen die niet – kunnen of willen – voldoen aan dit beeld op met een schuldgevoel. In die zin kan Badinters boek niet los worden gezien van het intellectuele klimaat in de jaren tachtig. Zij past in de stoet aan literatuur die de verschillen tussen mannen vrouwen probeert te reduceren tot een historisch bepaald gedragspatroon. Zij grijpt daarvoor deels terug op de ideeën die Simone de Beauvoir al in *De Tweede Sekse* (De Beauvoir, 1949) uiteenzette (Cleary, 2022). Volgens De Beauvoir was moederschap en moederliefde in feite gereedschap van de patriarch, dat gebruikt werd om vrouwen te onderdrukken. De patriarch zou het argument aanvoeren dat moederschap biologisch en onvermijdbaar is (De Beauvoir, 1949). Voor De Beauvoir was de vrijheid om te kiezen voor het moederschap essentieel en daarvoor moeten we ons bevrijden van de mystificaties van het ouderschap, met de notie van het moederinstinct als een van de gevaarlijkste mystificaties (Cleary, 2022).

Badinter gaat hier in *De mythe van de moederliefde* op voort en benoemt ook meermaals De Beauvoir (1983). In de jaren tachtig en negentig zijn er meerdere feministische auteurs die ook moederschap en moederliefde bespreken. In *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (Judith Butler, 2011), oorspronkelijk gepubliceerd in 1990, beschrijft Butler hoe gender een sociaal construct is. Ze voert aan dat gender naar voren komt in gedrag en uiterlijk. Het zijn geen individuele keuzes maar normen die opgevolgd worden en zijn niet gegrond in de biologie, aldus Butler. Vergelijkend met Badinter, zien we hier gender opgevoerd als een sociaal construct. Butler zou moederschap dan kunnen omschrijven als een identiteit die slechts naar voren komt in gedragingen en uiterlijk, ontstaan door sociale normen en druk. Dit sluit aan bij het beeld van Badinter. Ook Adrienne Rich (1995) beargumenteert in *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution* dat moederschap een sociaal construct is, bedacht door de patriarch. Zij heeft sterke kritiek op het beeld van de zelfopofferende moeder. In plaats daarvan wil ze de betekenis van moeders veranderen door de moeders meer autonomie en vrijheid te geven. Weer anderen verzetten zich in het verlengde van Badinter tegen het idee van de slechte moeder, zoals Jane Swigart in *De mythe van de slechte moeder* (1992), waarin zij laat zien dat het moederschap in onze cultuur omgeven is met dubbelzinnige betekenis, waarin de ‘goede’ moeder maar al te gemakkelijk faalt en transformeert in een egoïstische op haar eigen behoeften gerichte ‘slechte’ moeder.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Badinters opvattingen zijn echter nooit door iedereen omarmd. In dezelfde jaren tachtig en negentig zijn er tevens auteurs die beweren dat er wel degelijk verschillen zijn tussen mannen en vrouwen en dat deze geworteld zijn in de biologie. Veel van deze werken focussen zich op een interactie tussen sociale en biologische invloeden. Evelyn Nakano Glenn benadrukt in *Mothering: Ideology, Experience, and Agency* (1994) het belang van de biologische basis in moederschap. Volgens haar zijn zwangerschap, geboorte en borstvoeding fundamentele vrouwelijke processen die gelinkt zijn aan de moederlijke ervaring. Sarah Blaffer Hrdy baseert haar werk eveneens op onderzoek uit de jaren tachtig. Zij benadrukt het adaptieve voordeel van moederlijk gedrag. Evolutionaire processen hebben altijd de voorkeur gehad voor moeders die voor hun kinderen zorgen, omdat het de kansen van de overleving van de soort verhoogd (Hrdy, 1999). Dit zijn uitgangspunten die recht tegen Badinter ingaan. Ze houden wel rekening met culturele en sociale invloeden, maar benadrukken de biologische invloeden op moederschap.

Wanneer we nu terugkijken op de invloed van Badinter moeten we constateren dat zij de dubbelzinnigheden in de moederrol misschien heeft kunnen ontmaskeren, maar niet kunnen opheffen, ook niet in de maatschappij waarop haar boek zich in eerste instantie richtte. In haar boek over de opvoeding in Frankrijk constateert Pamela Druckerman (2012), die als Amerikaanse in Parijs ging wonen en zich daar verbaasde over het Franse ouderschap, dat het Franse opvoedklimaat nog steeds sterk onder invloed staat van het werk van Rousseau, Badinters belangrijkste doelwit in haar boek. Tegelijkertijd is de arbeidsparticipatie van vrouwen er al jaren hoog, zijn er goede regelingen voor de buitenschoolse opvang van kinderen, zodat het moederschap niet haaks hoeft te staan op de emancipatie van de vrouw.

In het volgende hoofdstuk zal met name de betekenis van de biologische invloeden centraal komen te staan en zullen we nagaan hoe de biologie heeft bijgedragen aan de vormgeving van het moderne moederschap.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Hoofdstuk 2

Biologie en moederliefde: een natuurlijk fenomeen?

2.1 Inleiding

Het concept moederschap kan worden beschouwd als een overkoepelende term voor de vele gedragingen die horen bij de interactie tussen moeders en hun kroost, met moederliefde als het onmisbare ingrediënt. Historisch en cultureel kunnen er in meer of mindere mate verschillen zijn in de vormgeving van het moederschap, maar zijn er ook universele, in de biologie gewortelde kenmerken te ontwaren? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, willen we ons in dit hoofdstuk richten op ‘moederschap’ vanuit een biologisch standpunt. Hierbij zoeken we naar een conceptualisering door onder andere observaties bij andere primaten, maar ook door te kijken naar mechanismen (bijvoorbeeld hormonen) die tot stand komen bij interacties tussen moeders en kinderen. Waar in het vorige hoofdstuk nadruk is gelegd op de veranderlijke kant van het moederschap, willen wij middels het biologische standpunt diverse elementen toelichten die juist vaak voorkomend zijn bij moeder en kind en ‘stabiel’ zijn door de tijd heen. Ook willen we in dit hoofdstuk de nadruk leggen op de ‘liefdevolle’ interacties die we – intraspecies – kunnen observeren bij vele dieren. Soms kunnen die zelfs een onvoorspelbare wending nemen, waarbij ‘moedergedrag’; de eigen soort lijkt te overstijgen en zich tussen verschillende soorten – interspecies – manifesteert, zoals wanneer een leeuw een jonge antilope onder haar hoede neemt (Noske, 1988).

Figuur 2

Leeuwin adopteer baby-antilope (Noot. De Visser, A. (2012). Leeuwin adopteert baby-antilope. [Afbeelding] RTL Nieuws).

Waar in het vorige hoofdstuk de nadruk is gelegd op de ‘onvanzelfsprekendheid’ van moederliefde, verschuift in dit hoofdstuk de aandacht naar de ‘vanzelfsprekendheden’ ervan. Badinter (1983), beschrijft in haar boek *De mythe van moederliefde* vooral de aspecten die de liefde tussen moeder en kind in twijfel trekken, op basis van de beschrijvingen van de omgang met kinderen in het verleden. Moederliefde is in haar ogen een cultureel artefact, bedacht om de kindersterfte tegen te gaan en de positie van de vrouw in de opvoeding te versterken (en daarmee de rol van de vrouw in te perken tot die van moeder).

Tegen de historische achtergrond van Badinter’s visie, waar een gebrek aan moederliefde eerder norm dan afwijking leek, suggereren observaties in het dierenrijk dat de moederlijke zorg voor het kind juist de essentie is van hun interactie. De hierboven getoonde afbeelding laat de interactie zien tussen een leeuwin die een moedergedrag laat zien in de interactie met een jonge antilope; volgens de natuur een vreemde verstandshouding, aangezien het kalf voor de leeuwin tot haar natuurlijke voedselketen behoort. Dat we dit gedrag toch observeren suggereert dat het

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

moederen een sterke impuls kan zijn; de leeuw is ondanks de ‘onnatuurlijke’ verhouding, tegelijkertijd instinctief gedreven om zorggedrag te laten zien voor het jong (zie ook Noske, 1988).

Dit soort bevindingen lijken lijnrecht in te gaan tegen Badinter (1983), die meent dat zorg voor en bekommring om eigen kinderen in het verleden soms niet of nauwelijks aanwezig was bij mensenmoeders. Anders gezegd, het moedergedrag is volgens haar aangeleerd en daarmee in de eerste plaats cultureel bepaald. Wanneer we spreken over de moederrol, is het dus belangrijk om je bewust te zijn vanuit welke invalshoek je het benadert. Naast Badinters visie op moederschap zijn er uiteenlopende opvattingen en perspectieven op moederschap. In de hedendaagse visies zien we vaak een combinatie van culturele en biologische elementen, gekleurd door historische gebeurtenissen. In contrast met Badinter, is de dominerende opvatting in de maatschappij nog vaak dat het leven van een vrouw pas vervuld is wanneer zij een kind baart en dat als dit gebeurt de opvoeding van een kind als het ware vanzelf loopt; en vooral een instinctief gegeven is. Vanuit dit perspectief is Badinters visie in veel opzichten tegen-intuïtief en dat maakt haar stelling controversieel.

Het is door geschiedenis en cultuur dat wij sterk verschillen van dieren, niettemin is het interessant om naast de verschillen ook te kijken naar de mogelijke overeenkomsten tussen mens en dier wat betreft moederschap. Door ethische en morele overwegingen is het niet altijd mogelijk om mensen langs de weg van gecontroleerd en systematisch wetenschappelijk onderzoek te benaderen, iets wat (tot op zekere hoogte) wel kan bij dieren. De meeste mensen zitten er niet op te wachten om door wetenschappers op de voet te worden gevolgd in hun privésfeer, iets wat bij dieren wat makkelijker kan. Door de dierstudies en observaties kunnen we leren over wat moederschap betekent, in de eerste plaats voor dieren, maar in wat vaak de ‘vergelijkende psychologie’ (of *comparative psychology*) wordt genoemd, worden generalisaties van dier naar mens gemaakt (zie Blum, 2002). In dit hoofdstuk zullen we zien dat in het werk van de primatologen Frans de Waal en Sarah Blaffer Hrdy de mens nooit ver weg is.

Frans de Waal is bekend om zijn onderzoek naar het gedrag van primaten, waaronder bonobo's en chimpansees. Zijn observationele studies geven ons inzicht in de complexiteit van

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

opvoeding van nakomelingen bij primaatsoorten. Emotionele relaties en zorgzame interacties vormen de essentie van de verstandhouding tussen moeders en hun jong. Ook benadrukt de Waal dat bij opvoeding van jongen het belangrijk is om steun te hebben van een sociaal netwerk en groepsleden die de moeder kunnen helpen. Zijn bevindingen bij primaatsoorten benadrukken het belang van de rol van de moeder in zowel primaire zorgtaken als emotionele en sociale elementen die essentieel zijn bij het opvoeden en beschermen van hun jongen.

Ook Sarah Blaffer Hrdy beschrijft de cruciale rol van een sociaal netwerk die de opvoeding van baby's en kinderen kunnen aanvullen en de moeder helpen. Sociale samenwerking en de verdeling van zorgtaken zou een van de kern factoren zijn die heeft bijgedragen aan het succes van de menselijke soort. Door de unieke omstandigheden waarin onze voorouders hebben geleefd en de uitdagingen die zij hebben overwonnen is moederschap geëvolueerd in een onmisbaar deel van de overlevingsstrategie beïnvloed door verschillende omgevings- en cultuurfactoren.

Om een raamwerk te creëren voor een biologische kijk op moederschap zullen voornamelijk de bevindingen van De Waal en Hrdy worden uiteengezet. Hun bevindingen leiden tot variërende argumenten voor een biologische basis voor moederschap en belichten de 'vanzelfsprekendheden' die we aantreffen bij moederschap, zowel bij primaten als bij mensen. In vele opzichten een contracterende visie in vergelijking met de visie die Badinter aanhangt. Dit hoofdstuk exploreert de biologische fundamenten van het moederschap als een tegenhanger voor de eerder beschreven historische visie waarbij cultuur een dominerende rol speelde over de invulling van moederschap en de afwezigheid van moederliefde. Waar Badinter de onvanzelfsprekendheden van het moederschap benadrukt, worden in het biologische perspectief variërende vanzelfsprekendheden belicht. Dit doen we door verschillende biologische aspecten van het moederschap te beschrijven: zorgafhankelijkheid van baby's, instinctieve zorg, neurofysiologische mechanismen, hechting, sekseverschillen en coöperatieve zorg. Daarnaast zullen we ook het thema cultuur en cultuurverschillen aan bod laten komen aangezien we in onze hedendaagse maatschappij wel degelijk verschillende gewoonten zien wanneer we kijken naar de concrete invulling van moederschap. Cultuur en de invloed daarvan zijn daarmee een onmisbaar

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

deel van het (menselijk) moederschap, met een biologische basis als grondslag voor dit universele fenomeen.

2.2 Zorg van levensbelang

Vanuit het perspectief van de evolutie zien we dat zoogdieren pas laat in de evolutieketen verschijnen en zich onderscheiden door hun manier van voorplanting, de zwangerschap en het zogen van hun jongen. De baby vormt zich in de buik van de moeder en wordt geboren in een fragiele en afhankelijke vorm. Zonder ‘directe’ zorg van zijn moeder is het niet levensvatbaar: warmte, bescherming en voeding geboden door de moeder zijn direct nodig. Het is van primair levensbelang dat de moeder zich de eerste tijd na de geboorte bekommert om haar baby en zijn/haar behoeften soms voor haar eigen behoeften plaatst. Bij verwaarlozing van het jong na de geboorte is de kans om te overlijden groot (De Waal, 2022).

De moeder beleeft zelf ook een kwetsbare periode; de zwangerschap, daarna de geboorte (die ook risico's meebrengt) en vervolgens moet ze directe zorg geven aan haar pasgeborenen(en). Deze tijd brengt dus voor zowel moeder en kind gevaren met zich mee en de sterfte – van moeder en kind – rond de geboorte is dan ook hoog. Dit kan zijn door verschillende factoren; kwetsbare babys en moederzijn zijn makkelijke prooidieren, nadelige omgevingsfactoren of genetische afwijkingen (Hrdy, 2011). Voor mensen zijn veel van deze risico's afgenomen door onze verworven kennis en een uitgebreid zorgsysteem. Desalniettemin brengt deze periode voor vrouwen verhoogde gezondheidsrisico's met zich mee (*Pregnancy Complications | Maternal and Infant Health | CDC, z.d.*).

Om de overlevingskansen van de pasgeborene te vergroten is het belangrijk dat een moeder meteen weet dat ze voor haar baby moet zorgen. Maar op basis waarvan doet ze dat? Tijdens het grootste deel van de menselijke geschiedenis kon er niet een beroep worden gedaan op opvoedingsboeken die hierin de weg konden wijzen. Tegen die achtergrond is het niet verwonderlijk dat er lange tijd een beroep is gedaan op de natuur, die het moedergedrag instinctief zou reguleren en waarvan de evolutionaire lijn een continuüm zou vormen die loopt

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

van primaten naar zogenaamd primitieve culturen naar de westerse cultuur (Liedloff, 2004). Liedloff is van mening dat we in de westerse geschiedenis meer en meer vervreemd zijn geraakt van ‘onze natuur’ en hoewel hij nergens verwijst naar Badinter zou hij het door haar geschetste beeld van het achttiende-eeuwse moederschap ongetwijfeld als een symptoom van die vervreemding zien. Voor hem is het echter zaak dat cultuur en samenleving ruimte bieden voor het natuurlijke moederschap (Liedloff, 2004).

Fundamenteel voor de relatie van moeder en baby is dat er een hechte emotionele band ontstaat tussen de twee. Wie naar de vroegste interactie tussen moeder en kind kijkt, ziet dat er vrijwel meteen sprake is van een wederzijdse afstemming, waarbij echter de moeder het initiatief moet nemen en zich moet identificeren met de behoefte van de baby. Zij probeert het gedrag van de baby te reguleren, door te reageren op signalen van prettig voelen en ongemak: het voeden als het honger heeft of pijn en ongemak wegnemen als het zich slecht lijkt te voelen (Gerhardt, 2004).

Opvoedingsboeken buigen zich over deze instinctieve zorg die wordt getriggerd bij de geboorte van een baby. Het idee van de zogenaamde ‘roze wolk’, die in het teken staat van geluk en euforie waarmee een moeder wordt overspoeld na de geboorte van een baby, suggereert dat dit proces altijd probleemloos van de grond komt. Sommige moeders melden echter dat zij onzekerheid voelen bij hun (eerste) baby en niet het gevoel hebben instinctmatig aan te voelen hoe ze moeten handelen. Het kan ook voorkomen dat ze de eerstkomende tijd geen band voelen met hun baby en hier moeite mee hebben. Gevoelens van twijfels, vermoeidheid en schuldgevoel kunnen de vorming van een band tussen baby en moeder verstoren (Saltman, 2020).

De zorgafhankelijkheid van een baby en het moederschap gaan gepaard met een intense periode van bescherming, zorgzaamheid, vermoeidheid en hechting. Omgevingsinvloeden, biologische mechanismen, persoonlijkheidskenmerken en culturele aspecten beïnvloeden het verloop van de relatie tussen moeder en kind (Hrdy, 2011). De band tussen moeder en baby motiveert de moeder tot intense zorg voor haar baby, wat de overlevingskansen van de pasgeborene vergroot. Deze hechte, zorgzame en emotioneel diep gewortelde band, die ontstaat tussen mensenmoeder en baby, maar ook dierenmoeders en hun pups, is een biologisch gegeven.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Een van de ‘vanzelfsprekendheden’ van moederschap. In de volgende paragraaf zullen we nader ingaan op de mechanismen die een rol spelen in de totstandkoming van een hechte en emotionele band tussen moeder en kind.

2.3 Hechting en neurobiologische processen

Moederschap is een complex fenomeen, onderliggende biologische en fysiologische mechanismen dragen bij aan het succesvol grootbrengen van baby's. Verschillende aspecten zijn betrokken bij moederschap, fysieke aanpassingen en ook hormonale veranderingen. De hechting tussen moeder en haar pasgeborene is van essentieel belang voor het verdere verloop van hun relatie en verhoogt direct de overlevingskansen van het jong. Zowel moeder als baby dragen actief bij aan de vorming van deze hechting (Kemner, 2011). Nadat de lactatie op gang is gekomen, vormt zich een hechte emotionele binding tussen moeder en baby. Deze hechting treedt op door de combinatie van neurologische en hormonale veranderingen en auditieve, visuele en olfactorische prikkels. Als eenmaal dit mechanisme is geactiveerd, wordt haar baby voor de moeder het belangrijkste om zorg voor te dragen en te beschermen. Wanneer een moeder bijna gaat bevallen, is ze alert op mogelijke gevaren in de buurt. Na de geboorte van haar baby, is ze in verhoogde mate alert op de signalen van haar pasgeborene, dit is af te zien aan het cortisolgehalte en haar hartslag (Hrdy, 1999). Nieuwe moeders kunnen ook de eerstkomende tijd na de bevalling kampen met angsten en compulsieve gedachten. Het is ook normaal dat ze de eerste periode en drang voelen om hun baby constant in de gaten te houden of deze nog veilig en comfortabel is (Hrdy, 2011).

Hrdy beschrijft in haar boek *Mothers and Others* (2011) dat baby's als het ware als een soort sensorische lokmiddel kunnen worden gezien. Moeders zijn hypersensitief voor prikkels die de baby produceert en kunnen tegelijkertijd bijna verslaafd raken aan het vasthouden en ruiken van hun eigen baby. Dit komt door de activatie van beloningssystemen in de hersenen bij het waarnemen van signalen van de baby (zoals geur). Bij de geboorte van hun baby, krijgt de moeder een boost van de neuropeptide oxytocine, ook wel bekend als het ‘knuffelhormoon’. De

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

hersenen van dieren die afhankelijke baby's krijgen zijn zo geprogrammeerd dat de belangen van een baby snel worden opgevangen door hun moeder. Het endocriene systeem is zo afgestemd om respons te geven aan de behoeften van een baby, samen met het neurale beloningssysteem de moeder te motiveren om te handelen naar deze behoeften. Dit systeem is dus ook van belang bij het genot van de moeder wanneer zij voor haar baby zorgt, en de aantrekking naar haar baby toe. Deze gedragingen van moeder naar haar baby toe zijn allemaal vanuit de biologie gedreven en universeel voor moeders over de hele wereld (Hrdy, 2011).

Wanneer we terugdenken aan het voorbeeld aan het begin van dit hoofdstuk (de leeuw die een baby-antelope onder haar hoede neemt), kunnen we dit 'merkwaardige gedrag' vanuit het oogpunt van Hrdy 'baby's als sensorisch lokmiddel' al iets beter begrijpen. Het is namelijk niet alleen zo dat de moeder *alleen en altijd* aan haar eigen baby gehecht raakt, het kan ook bij een baby van een andere moeder of zelfs van een andere soort voorkomen. Hiervoor kunnen we een verklaring vinden in het boek van Hrdy, dit zou namelijk mogelijk in lijn liggen met de theorie van het coöperatief opvoeden van baby's binnen een groep (coöperatieve zorg en opvoeding zal later in dit hoofdstuk aan bod komen, zie 2.5).

Wanneer dieren gezamenlijke zorg hebben voor de jongen, is het ook belangrijk dat niet alleen de moeder sensitief is voor de behoeften van haar baby, maar dat anderen die haar helpen dat ook zijn. Dit zorgt voor de motivatie voor het mee opvoeden en de aantrekking tot baby's. Hrdy (2011) beschrijft dat ze uit eigen ervaring heeft meegemaakt dat een hond kittens adopteerde en deze heeft grootgebracht. Doordat de hond in een staat van schijnzwangerschap verkeerde (waarschijnlijk ook de reden dat ze zich zo aangetrokken voelde tot de kittens) zorgde dit ook dat de melkproductie op gang kwam wanneer de kittens begonnen te zogen bij de nu adoptieve moederhond.

Schijnzwangerschap is niet een voorwaarde voor de aantrekkingskracht van baby's, maar kan dit uiteraard wel versterken. De aantrekking die dieren moeders voelen voor baby's van een ander soort, versterkt het argument voor een krachtige biologische basis van moederschap. Het instinct voor een vrouwelijk dier om te zorgen voor een baby wanneer ze een onafhankelijk jong waarneemt, vormt een zodanig sterke prikkel die neurobiologische processen in gang te zetten die

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

zorgzaam gedrag stimuleren. Deze prikkel kan dus zodanig bepalend zijn dat hij zelfs wordt getriggerd bij het zien van een baby van een andere soort.

Het is bijzonder dat de achterliggende biologische mechanismen in ons en andere dieren aanleiding kunnen geven tot het ‘moederen’. In de paardensport, waar miljoenen kunnen worden verdiend met het fokken van getalenteerde paarden, komt het voor dat een merrie overlijdt tijdens de bevalling en er dus een veulen is zonder moeder, iets wat een fokker ten alle tijd wil voorkomen. Door middel van injectie van bepaalde hormonen (prostaglandines), kan bij een willekeurig merrie (zonder veulen), een schijnbevalling tot stand worden gebracht. Als haar hierna het ‘vreemde’ moederloze veulen wordt aangeboden is de kans dat zij dat accepteert het grootst (*Moederloze veulens en pleegmerries | Welke opties zijn er.*, 2022). Zeker bij paarden, die normaal vreemde veulens vrijwel nooit accepteren, is het opmerkelijk dat deze farmaceutische manipulatie kan zorgen voor moederlijke gevoelens bij een merrie.

Het feit dat door toediening van een bepaald hormoon, een vrouwelijk dier kan worden gestuurd om de rol van een moeder aan te nemen, vormt een sterk bewijs voor een biologisch fundament voor het moederschap. Zo kan een direct causaal verband worden waargenomen tussen hormonen en sturing van bepaald gedrag, die effectief wordt ingezet bij onder andere paarden. Bij mensen kan er door ethische redenen geen experiment worden uitgevoerd die dit zou kunnen demonstreren, al zijn er verschillende onderzoeken die de samenhang van diverse hormonen en moederschap in kaart brengen en de effecten hiervan exploreren (zie hiervoor: Petraglia et al., 2022)

Naast de mechanismen die spelen bij de moeder, speelt de baby ook een actieve rol bij het vormen van een hechte emotionele band met zijn/haar moeder. Zo beschreef Konrad Lorenz het begrip *imprinting*, als het fenomeen dat bepaalde diersoorten – in zijn geval ganzen en eenden – in een kritieke periode onomkeerbare hechting aan kunnen gaan met het eerste object zij waarnemen wanneer zij uit het ei komen. Deze baanbrekende bevinding waar Lorenz in 1973 een Nobelprijs voor heeft ontvangen gaf veel nieuwe inzichten over sociale hechting en aangeboren gedrag bij dieren (Vallortigara, 2021). Nadere analyse van aangeboren sociale hechting maakte duidelijk dat veel dieren, maar ook mensenbaby’s vanaf het eerste moment dat zij kunnen

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

waarnemen, vooral aangetrokken worden tot hoofden/gezichten (Johnson & Horn, 1988). Dit versterkt de (noodzakelijke) band tussen baby en moeder en zorgt ervoor dat de baby een sterk gevoel van herkenning (van de moeder) ontwikkelt.

Het fenomeen van imprinting zoals dat door Lorenz in de jaren 30 werd beschreven, is voor mensenbaby's genuanceerder dan 'een hechte binding aangaan met het eerste object dat zij waarnemen in een kritieke periode'. Wat als imprinting bij mensenbaby's kan worden gezien is hun aangeboren fascinatie voor gezichten, vooral voor hun eigen moeder. Mama kan haar baby door oogcontact en gelaatstrekken een kalmerend gevoel geven. Baby's dragen ook actief bij aan het zoeken van aandacht van hun moeder (Mobbs et al., 2015).

In een experiment van Tronick et al. (1975), bekend als het *still-face experiment*, wordt gedemonstreerd hoe baby's in een abnormale sociale situatie reageren op hun omgeving. Zo werd de moeder na een eerste periode van interactie met haar baby gevraagd of zij vervolgens voor een korte periode de interactie wilde stoppen door geen enkele emotionele respons te geven op de baby. De moeder houdt haar gezichtsuitdrukking in deze periode neutraal en reageert niet meer op de interactie die de baby met haar zoekt. De baby's in dit experiment reageerden onmiddellijk op de emotieloze moeder, probeerden haar aandacht te trekken en raakten na een tijdje gefrustreerd en moedeloos. Deze situatie maakt duidelijk dat baby's al vanaf een vroege leeftijd (3 maanden), gevoel hebben voor sociale interactie, en gevoel van onrust ervaren wanneer hun moeder niet meer een sociale/emotionele reactie geeft (Tronick, Als, Damson, Wise & Brazelton, 1978).

Volgens Tronick et al. laat dit ook zien dat baby's een actieve bijdrage leveren aan de band met hun moeder en door interactie te zoeken met hun moeder versterken zij die hechte band. Ze zijn zich tot een bepaald niveau bewust van de relatie tussen gelaatsuitdrukkingen en emotie. Het feit dat ze bewust aandacht proberen te trekken van hun moeder geeft aan dat ze tot een bepaald niveau hun eigen aandacht en doelgericht gedrag kunnen reguleren. Het experiment is cross-cultureel uitgevoerd en bevat een universeel fundament (Goldman, 2010). Sociale cognitie en interactie worden dus ook vanuit de biologie gedreven om de relatie tussen moeder en kind te versterken.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Met betrekking tot moederschap spelen de onderliggende biologische mechanismen dus een grote rol wanneer we spreken over motivatie, gedrag en zorg naar een jong toe. Zowel vanuit de moeder naar de baby maar ook vice versa. Deze mechanismen zijn vanuit biologie gedreven en evolutionair gezien belangrijk voor succesvolle overleving. Moederschap is een concept dat verandert met de tijd, door omgevingsveranderingen, maatschappelijke veranderingen, maar zeker ook culturele gewoonten. Daarom is het belangrijk dat wanneer wij dit thema exploreren, de biologische basis onder de loep wordt genomen en wat voor effecten dit heeft op moederschap. Met experimenten bij dieren, of voorbeelden zoals hierboven geschreven over moederloze veulens, kunnen we causale connecties ontdekken die worden gereguleerd door hormonen. De aantrekkingskracht van een baby op zijn moeder geeft ook aan dat er een diepgewortelde motivatie is die universeel baby's stimuleert om hechting aan te gaan met hun moeder. Het proces van hechting is een ontwikkeling die door verloop van tijd sterker wordt, moeder en baby leren elkaar beter kennen en worden hiermee steeds beter op elkaar afgestemd (Wallin, 2007). Moederschap kunnen we zien als een overkoepelende term voor vele verschillende gedragingen en interacties tussen moeders en hun jong, de biologische mechanismen spelen hierbij een onmisbare rol. Deze onmisbare rol wordt veelal door de moeder vervuld, sekseverschillen en overeenkomsten zullen wij in de volgende paragraaf uitvoerig bespreken.

2.4 Sekseverschillen in ouderlijke zorg

Wanneer moederschap een zuiver cultureel bepaald verschijnsel zou zijn, dan zou je het in beginsel net zozeer bij mannen moeten kunnen ontwikkelen. In feite is dit wat Badinter suggereert in *De mythe van de moederliefde* en later heeft uitgewerkt in *De een is de ander* (1988). In dat boek schetst ze een historische ontwikkeling waarin verschillen tussen mannen en vrouwen steeds meer vervagen en het 'moederschap' ontkoppeld wordt van een specifieke sekse. Biologisch en psychologisch onderzoek (zie Delfos, 2004 voor een overzicht) lijkt dit echter te weerspreken.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Vanaf jonge leeftijd zijn er verschillen in gedrag op te merken tussen meisjes en jongens met betrekking tot hun aantrekking tot andere groepsgenoten. Vrouwelijke mensapen vertonen wanneer ze jong zijn speelgedrag dat op moederen lijkt, hierdoor ‘oefenen’ ze alvast hoe het is wanneer ze zelf een baby hebben. Ook kijken ze af bij andere moeders hoe die omgaan met hun kroost. Zo leren (jonge) vrouwelijke apen gaandeweg door te spelen, observeren en te oefenen hoe ze straks zelf moeten moederen. Vanaf jongs af aan tonen vrouwelijke apen interesse voor baby’s (De Waal, 2022). De Waal beschrijft dat bonobovrouwen sneller hun baby toevertrouwen aan een vrouwelijke jonge bonobo dan aan een mannelijke. Ze weten dat een vrouwelijke aap voorzichtig zal zijn met de baby, iets wat een mannelijke bonobo gaandeweg moet leren in zijn leven. Dit komt onder andere doordat jonge mannelijke bonobo’s veel spierkracht bezitten en moeten leren om teder met anderen om te gaan. Jonge mannelijke apen hebben vaak meer interesse in stoeigedrag dan meisjesapen.

Bij mensen zien we ook dat vrouwen en meisjes over het algemeen geïnteresseerder zijn in baby’s dan dat mannen dat zijn. Bij mensen kan deze interesse worden beïnvloed door sociaal culturele aspecten. Er zijn verschillende studies die de rolverdeling en aantrekking onderzocht hebben bij mensen. Zo hebben Zhang en collega’s (2018) gevonden dat vrouwen mogelijk meer aandacht en emotionele betrokkenheid vertonen naar kinderen, door verhoogde neurale activatie in vergelijking met mannen wanneer ze naar babygezichten kijken. Proverbio et al. (2006), vonden dat vrouwen sterkere hemisferische lateralisatie hebben voor de verwerking van babygezichten en ook meer hersenactiviteit vertonen dan mannen bij het zien van babygezichten. Deze resultaten suggereren dat dit mogelijk aanleiding geeft tot de neiging van vrouwen om zorg te verlenen aan baby’s. De rolverdeling van vrouw en man in verband met de aantrekking naar de baby is dus zowel bij mensen als bij primaten een natuurlijk gegeven, fysieke kenmerken samenhangend met mentale preferentie spelen hier een rol.

Verder beschrijft De Waal (2022) een experiment waarbij het gedrag van mannelijke primaten werd onderzocht in de nabijheid van een babyaap. Hij vond dat de reacties van een man op een babyaap afhankelijk zijn van de aan- of afwezigheid van een vrouw. Wanneer in één kooi een baby, een vrouwelijke aap, en een mannelijke worden geplaatst zal de mannelijke aap geen

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

aandacht schenken aan de baby. Beide volwassen apen zullen eerst afwachtend zijn naar de onbekende babyaap, maar na verloop van tijd is het telkens de vrouwelijke aap die de baby geruststelt. De mannelijke aap negeert deze en laat de vrouw zich met de onbekende baby bemoeien. Wanneer deze setting zonder de aanwezigheid van een vrouwelijke aap plaatsvindt, vindt er een interessante gedragsverandering bij de mannelijke aap plaats. Aanvankelijk lijkt hij ongemakkelijk te worden van de babyaap. Dit kan hij uiten door zich terug te trekken in een hoek van de kooi. Maar na een tijdje zal hij precies hetzelfde gedrag gaan vertonen als dat van de vrouwelijke aap en de baby oppakken en geruststellen. Dit experiment bevestigt de dominante rol van de vrouw voor de zorgtaken. Zoals met het eerder benoemde speelgedrag, geldt ook voor de rol van een vrouw als primaire zorggever dat het te simplistisch is om culturele en aangeleerde gewoonten als argument te geven voor deze rolverdeling. Maar het laat ook zien dat dat verschil tussen mannen en vrouwen niet absoluut is; het betekent niet dat mannen *niet* kunnen moederen. Mannen geven om kleine baby's, maar zullen sneller een vrouw deze taken op zich laten nemen. Wanneer dit niet kan, zullen ze (meestal) zelf de zorg op zich nemen (De Waal, 2022).

Hoewel mannen minder vanzelfsprekend de zorgtaken van een baby op zich nemen, zijn ze wel gemotiveerd om een sociale band met baby's te vormen. In het belang van de 'coöperatieve opvoeding', (zie 2.5, voor uitgebreide beschrijving), zijn we als menselijke soort gedreven om samen als groep voor onze jongen te zorgen. Variërende bevindingen speculeren dat de hormonen die geassocieerd worden met sociale hechting ook een verwante rol spelen bij de hechting tussen vaders en hun kinderen. De hechting tussen vader en zijn kind is van evolutionair belang zodat zijn nakomelingen en dus 'zijn genetisch materiaal' wordt verspreid; dit doet hij door voornamelijk een beschermende rol in te nemen tegenover zijn kinderen en de moeder.

Sekseverschillen tussen mannen en vrouwen ten opzichte van de opvoeding en zorg voor kinderen bestaan. Dit kan variëren in de manier van omgang maar ook door bijvoorbeeld het feit dat een moeder haar jong kan zogen, een vader kan dit niet. Dit betekent echter niet dat niet één van de ouders de gehele zorg kan dragen voor het kind, een vader kan voor een groot deel de zorgtaken van de moeder overnemen en vice versa. Observaties vanuit het dierenrijk laten over het algemeen wel een tendens zien dat meisjes meer interesse tonen voor baby's dan jongens.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Vrouwelijke dieren die ervaring hebben met het verzorgen van jongen, hebben een grotere kans om hun eerste eigen baby succesvol groot te brengen (Fairbanks, 1990).

Vanuit een evolutionair perspectief is het voor succesvolle reproductie dus van belang dat meisjes deze aantrekking naar baby's toe ervaren. Naast dat vrouwen fysiek in staat zijn om zwanger te kunnen raken en kinderen te baren, is hun lichaam zo uitgerust om na de bevalling directe zorg te kunnen verlenen door onder andere neurobiologische processen. Naast de fysieke kenmerken (borstvoeding) hebben vrouwen ook emotionele en cognitieve aanpassingen die de motivatie tot zorg voor baby's bevorderen (Hrdy, 2011). We kunnen aan de hand van deze overtuigingen wel degelijk stellen dat de aard van het zorgen voor een baby gegeven is in de natuur van een vrouw en niet toegeschreven kan worden aan stereotiep aangeleerd gedrag. Sociale en culturele vormgeving van het moederschap speelt wel degelijk een rol. In de volgende paragraaf zullen we bespreken hoe de bredere sociale context een rol speelt in de zorg en opvoeding van kinderen.

2.5 Coöperatief opvoeden

Sommige dieren leven een solitair bestaan en komen anderen alleen tegen in het paringsseizoen (vossen, ijsberen, reuzenpanda's, etc.), wanneer zij een pup krijgen, zijn ze afhankelijk van de instinctieve gedragingen die hen motiveren om te moederen. Zoogdieren die in sociale groepen leven, hebben naast deze instinctieve impulsen om te zorgen ook een sociaal aspect waarbij ze van elkaar kunnen leren en elkaar kunnen helpen. Het gezamenlijk opvoeden van baby's bij sociale groepen noemt Hrdy 'coöperatieve breeding', dit houdt in dat er meerdere individuen zijn betrokken bij de verzorging en 'opvoeding' van de jongen binnen dat diersoort. Bij sommige diersoorten zoals apen, is het ook voor jong en moeder belangrijk dat anderen om hen heen helpen met de verzorging. Omdat het jong een langere tijd niet geheel onafhankelijk is, terwijl de moeder misschien alweer een nieuwe baby heeft, is de zorg voor kinderen te groot voor een moeder alleen. Het is dan noodzakelijk voor de groep dat zij 'samen' zorgen voor de jongen binnen hun sociale soort. Voor een jong is het dus van belang dat deze de aandacht van moeder

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

en ook anderen kan lokken, wanneer hij hulp nodig heeft. Voor de moeder is het van belang om de intenties van anderen te kunnen beoordelen, zodat ze de zorg van haar jong aan anderen kan toevertrouwen (Hrdy, 2011).

In tegenstelling tot solitair levende zoogdieren, wordt het moederschap bij zoogdieren levend in sociale structuren ook sociaal gevormd. Dit is een belangrijk gegeven, omdat dit ons kan helpen wanneer wij thema's exploreren binnen het moederschap afhankelijk van welke diersoort we observeren en wat voor levenswijze deze soort heeft. Door observaties bij solitair levende dieren te onderzoeken, kunnen we iets zeggen over de intuïtieve zorg die zij verlenen aan hun jong wetende dat dit niet sociaal is beïnvloed. Bij dieren die in sociale structuren leven kan het moederschap ook worden beïnvloed door de groep.

Orang-oetans zijn zeer beschermend; meestal laten zij de eerste zes maanden niemand in de buurt van hun baby. Pas na deze periode laten ze anderen hun baby vasthouden, zoals oudere kinderen die dan kunnen oppassen. Hoewel orang-oetans aanvankelijk bezitterig zijn over hun kroost neemt dit niet weg dat – vooral vrouwelijke – groepsgenoten zeer geïnteresseerd zijn in de baby (Hrdy, 2011).

Bonobo's hebben een hechte sociale structuur. Bij hen is hulpverlening tijdens de geboorte waargenomen; de 'vriendinnen' van de aanstaande moeder staan om haar heen en helpen haar. Andere apensoorten, zoals bavianen en makaken, die ook uitgebreide connecties hebben binnen de groep, hebben veel hulp van grootouders tijdens de opvoeding van hun jong. Door de aanwezigheid van een grootouder kan het jong makkelijker zelf loslopen en wordt hij gemotiveerd om onafhankelijk te worden. Grootouders spelen met het jong van hun dochter, vlooien die en zorgen ook voor bescherming. Door hulp van grootouders kan de moeder ook de eerste maanden meer tijd alleen doorbrengen, omdat haar jong wordt opgepast (Fairbanks, 1990). Naast hulp van andere leden van de groep, is het moederschap binnen een gemeenschap vaak een gerespecteerde rol. Wanneer een jonge vrouw een baby krijgt, stijgt haar status, ze krijgt respect en mag eten en drinken bij leden waar ze voorheen werd weggejaagd (De Waal, 2022). Ook is het opmerkelijk hoeveel groepsleden zich bemoeien met de nieuwe moeder, ze willen haar bijvoorbeeld constant vlooien en hangen om haar en haar jong heen. Nieuwe moeders kunnen

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

worden herkend aan de kale plekken op hun hoofd omdat ze graag worden gevlooid door groepsleden (Weisbard & Goy, 1976). Wanneer een moeder haar baby verliest binnen de groep, gaat dit niet onopgemerkt. De kolonie troost haar en geeft haar aandacht, ze leven met haar mee (Goldsborough et al., 2020)

Door de verschillende leefwijzen van verschillende dieren zien we hoe het concept moederschap kan worden gevormd, het is interessant om waar te nemen dat bij bepaalde samenlevende diersoorten gezamenlijke opvoeding het moederschap beïnvloedt. Naast een biologisch potentieel dat moeders bezitten wordt dit aangevuld door vaardigheden die verworven worden tijdens de levensloop zoals het imiteren en observeren van anderen (De Waal, 2022). Voor de moeder is het gunstig dat anderen haar helpen bij de zorg voor haar kind(eren), zo heeft ze ook tijd voor zichzelf zonder haar baby. Het is voor de hele groep bevorderlijk wanneer vrouwen even op elkaars baby kunnen passen. Zo doen jonge vrouwen of dochters ervaringen op met omgang met baby's. Al doende oefenen zij zo met kinderen van andere moeders. Dit draagt bij aan de overlevingskansen van kinderen en baby's binnen die groep en is dus op evolutionair niveau voordelig. Menselijke invulling van moederschap heeft naast een biologisch universeel fundament ook een veranderlijk aspect die in verschillende leefgebieden wordt gevormd door gewoonten, oftewel cultuur. Cultuur beïnvloedt de coöperatieve opvoedingsstijl bij mensen en tegen die achtergrond is het onmisbaar om de overeenkomsten en verschillen tussen culturen in de invulling van het moederschap te interpreteren.

2.6. Overeenkomsten en verschillen tussen culturen

Badinter gebruikte de historische dimensie om te laten zien dat verschillende tijden verschillende opvattingen over het moederschap en de moederliefde konden laten zien en zag daar een argument voor de culturele maakbaarheid van het moederschap in. Verschillen lopen niet alleen over tijdvakken, maar ook verschillende culturen kennen variërende gewoonten als het om de vormgeving van het moederschap gaat. Dit hoeft echter niet te impliceren dat het moederschap daarom *geen* universeel fenomeen is dat alleen bij dieren en primaten voorkomt. Bovendien zijn

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

er naast de verschillen, ook opmerkelijke universele overeenkomsten, zoals het ontstaan van een hechte emotionele band tussen moeder en kind. Ongeacht de culturele context kom je overal moeders tegen die sterk verbonden zijn met hun kinderen en verantwoordelijkheid dragen voor hun welzijn.

De rolinvulling van een moeder kan cultureel worden gevormd, zo is in sommige culturen de zorg van een kind soms geheel bestemd voor de moeder, terwijl in andere culturen de opvoeding en zorg voor kinderen door de gehele familie/groep wordt gedaan. Culturele diversiteit wordt vormgegeven door verschillende aspecten binnen de groep die een bepaalde cultuur aanhangt, dit kan komen door de specifieke omgevingsfactoren waarin deze groep leeft, maar ook geloofsovertuigingen die worden gerespecteerd en nagestreefd. De wijze van opvoeding binnen een cultuur is vaak een afspiegeling van de normen en waarden die belangrijk zijn voor een specifieke groep. Wat wordt meegegeven aan kinderen wordt gekleurd door de belangen van de groep waarin deze kinderen zich bevinden; verschillende groepen kunnen verschillende kernwaarden hebben. Zo zien we in de westerse cultuur meer individualisme en worden zelfstandigheid en autonomie gestimuleerd. In Aziatische culturen wordt daarentegen het collectivisme gehuldigd. Moeders moedigen hun kinderen van jongs af aan om familiegericht te zijn; harmonie vormt binnen de groep een belangrijke kernwaarde. Door deze verschillen in kernwaarden, zullen ook op jonge leeftijd verschillen in gedrag te merken zijn bij kinderen (zie hiervoor tabel 1). Kernwaarden vormen gedragingen die moeders aan hun kinderen meegeven, maar die zij zelf ook meegekregen hebben. In het aspect van sociale context met betrekking tot opvoeding is cultuur een beïnvloedende factor voor hoe dit wordt vormgegeven.

Culturally Formulated Goals and “Precocious” Child Behavior		
Population	Culturally Formulated Goals	“Precocious” Child Behavior
Japanese	<ul style="list-style-type: none"> • Sensitivity to others’ feelings (<i>omoiyari</i>) • Indirect discourse 	<ul style="list-style-type: none"> • Indirect speech strategies at 5 years
German	<ul style="list-style-type: none"> • Self-reliance (<i>selbständigkeit</i>) • Social distance between parent and child 	<ul style="list-style-type: none"> • Self-comforting during caregiver absence (1–12 months) • Type A (anxious avoidant) at 12 months
American Middle-Class	<ul style="list-style-type: none"> • Self-confidence, social engagement 	<ul style="list-style-type: none"> • Talkative, assertive at 2–5 years
Gusii of Kenya	<ul style="list-style-type: none"> • Respect (<i>ogosika</i>) • Obedient–responsible (<i>okoigweera</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • Quiet, easily calmed in first year • Compliant years 1–5 • Responsible babysitter 6+

Tabel 1

Culturally Formulated Goals and “Precocious” Child Behavior (Noot. Overgenomen uit *Mother-Infant Interaction*, door R. A. Levine, 1997, p. 347).

Levine (1997) vond verschillen in zorgtaken en opvoedingswijze in een longitudinaal onderzoek waarbij Gusii moeders en kinderen uit Kenia werden vergeleken met Amerikaanse moeders en hun kinderen, voor een duur van 17 maanden. Zo meende hij en zijn onderzoeksteam dat de Gusii moeders in de eerste jaren vooral bezig waren met de gezondheid, overleving en fysieke groei van hun baby’s. Waarbij Amerikaanse moeders zich vooral bezighielden met gedragsontwikkeling bij hun baby’s met het vooruitzicht en voorbereiding op de lagere school.

Levine en collega’s schetsen in tabel 1 welk gedrag van kinderen wordt verwacht en hoe dit verschilt tussen culturen. Bij Gussi-kinderen is het al gebruikelijk dat ze vanaf zes jaar kunnen worden ingezet om op te passen op jongere kinderen, iets wat in onze westerse cultuur pas op latere leeftijd wordt uitbesteed aan kinderen. Amerikaanse ouders zijn sterk gericht op het

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

opvoeden van hun kinderen tot sociale wezens, maar zo dat ze uitgroeien tot zelfverzekerde individuen. De nadruk ligt bij zelfontwikkeling, onder andere door aandacht te geven aan sociale interacties die niet alleen cognitief prikkelend zijn, maar ook uitdagend en emotioneel opwindend. Wederzijdse socialisatie, vragen stellen en beantwoorden zijn methoden die hierbij worden toegepast zodat kinderen zich vanaf een vrij jonge leeftijd verbaal kunnen ontwikkelen. In Duitsland wordt de nadruk gelegd op zelfredzaamheid en is de sociale afstand tussen moeder en kind groter in vergelijking met Amerikaanse moeders en hun kinderen. Dit wordt gestimuleerd door de baby alleen in een bedje te laten slapen, waar bijvoorbeeld Amerikaanse moeders de baby veel meer bij zich willen laten slapen. Opdringerige baby's en kinderen die veel aandacht vragen van de ouders worden door Duitse ouders al snel als verwende kinderen gezien. Door de wat afstandelijkere opvoeding van Duitse kinderen, zijn zij ook op jongere leeftijd minder snel geneigd om troost bij hun moeder te zoeken en lossen ze hun problemen sneller zelf op in vergelijking met Amerikaanse kinderen (Levine, 1997).

Verschillende culturen gaan gepaard met verschillende gewoonten als het gaat om omgang met kinderen. De wijze van opvoeding wordt ook gevormd door de cultuur waarin een moeder en kind zich bevinden. Ondanks dat moederschap een universeel fenomeen is, is door de beïnvloeding van culturele context het een fenomeen die vele diversiteit kent. Wat een vanzelfsprekendheid kan zijn in de ene cultuur voor moederschap hoeft in een ander niet voor te komen. Anderzijds kunnen er ook tussen verschillende culturen overeenkomsten zijn binnen het moederschap. Zo ontstaan gewoonten binnen culturen ook door de integratie van biologische fundamenteen. Hechting bijvoorbeeld, is een universeel fundament met een biologische basis, die in verschillende culturen op variërende wijzen aanwezig is. Door aandacht te schenken aan de verschillende diverse gewoonten en gedragingen die moederschap kunnen beïnvloeden, krijgen we een nauwkeuriger beeld hoe dit fenomeen cultuurafhankelijk wordt vormgegeven.

2.7 Conclusie: Biologisch fundament en expressie van moederschap

In dit hoofdstuk is de nadruk gelegd op de biologische basis van het moederschap, dit is gedaan door het evolutionair belang van moederschap te bespreken, de fysiologische mechanismen die achterliggend moederschap stimuleren, de sociale context van gezamenlijk opvoeden te benoemen en ook de culturele beïnvloeding, die variaties in het moederschap versterkt, in kaart te brengen. Waar Badinter aan de hand van historisch materiaal beargumenteerde dat het moederschap in de eerste plaats een culturele uitvinding is, daar zoomen biologen en primatologen veeleer in op de biologische mechanismen die een rol spelen in de vormgeving van de moederzorg en moederliefde. Dit zijn fundamenten die zichtbaar worden in de hechte emotionele band tussen moeder en kind, de bekommering en instinctieve zorg die een moeder voelt voor haar kind, gestuurd en gestimuleerd door achterliggende neurobiologische en hormonale mechanismen.

Hoewel De Waal, Hrdy en anderen argumenten aandragen voor een universele en biologische basis van het moederschap betekent dit niet dat er slechts één manier is waarop het succesvol kan worden vormgegeven. Of een vrouw moeder wordt en hoe dit wordt vormgegeven, is afhankelijk van haar omgeving en kan op basis van variaties in die omgeving verschillend uitpakken, onder invloed van sociale en culturele factoren. Diverse culturen kunnen moederschap sterk beïnvloeden waardoor er veel variaties kunnen ontstaan tussen verschillende groepen en hoe zij hun kinderen opvoeden. Het is belangrijk om nuance aan te brengen met betrekking tot de vanzelfsprekendheden die worden beschreven, elk individu kan deze in verschillende mate ervaren. Elke vrouw die moeder is heeft haar eigen unieke manier van omgang met haar baby en wijze van opvoeding, de biologische beschrijvingen genoemd in dit hoofdstuk hoeven niet voor elke moeder te gelden. Dit hoofdstuk biedt een overzicht van universele aspecten met aanvullende culturele variaties. Op basis daarvan concluderen wij dat er sterke argumenten zijn voor een diep gewortelde biologische kern van moederschap, waarbij ‘vanzelfsprekendheden’ een essentieel fundament vormen. In het volgende hoofdstuk zullen we echter nagaan welke invulling er vanuit de psychologie is gegeven aan het moederschap.

Hoofdstuk 3

Psychologie en moederliefde: why bring love into it?

3.1 Inleiding

Charles Collingwood: ‘Well, what do you mean by saying that a baby loves its mother? Certainly, one thing we mean is that it gets a great feeling of security in the presence of the mother.’

Harry Harlow: ‘Now, Mr. Collingwood, wouldn't you say that if you frightened a baby, then it went running to its mother, was comforted, and then all the fear disappeared and was replaced by a complete sense of security, that baby loved its mother?’

Bovenstaande dialoog is een kort fragment uit een CBS-programma uit 1959 over het werk van Harry Harlow (1905-1981), die destijds furore maakte met zijn onderzoek bij resusaapjes naar de effecten van de scheiding van moeder en kind (het filmpje is te vinden op Youtube). Harlow demonstreert enkele van zijn experimenten aan CBS-journalist Charles Collingwood en daarmee natuurlijk aan het grote publiek. Over de opzet en betekenis van het onderzoek en de impact ervan op de ontwikkelingspsychologie gaan we het verderop nog hebben, maar voor nu is belangrijk dat Harlow het gedrag van zijn aapjes interpreteert in termen van de liefde en dit extrapoleert naar menselijke baby's.

Dat baby's – resusaapjes en mensenbaby's – liefde zoeken en vinden bij hun moeder is op het eerste gezicht geen wereldschokkende constatering, maar was in de psychologie van de twintigste eeuw helemaal niet zo vanzelfsprekend. Sterker nog, aanvankelijk kreeg Harlow veel kritiek op het gebruik van de alledaagse term liefde. Waarom kon hij niet volstaan met iets als ‘nabijheid’, ‘affectie’, ‘objectrelatie’ of ‘geconditioneerde response’? Dat was de terminologie die veel psychologen bezigden, dus, zo vraagt Deborah Blum (2002) zich in haar studie naar het werk van Harlow af: ‘why bring love into it?’ (p. 2).

In de vorige twee hoofdstukken hebben we besproken hoe respectievelijk in het historische en het biologische onderzoek het verschijnsel van de moederliefde is benaderd. Badinters idee van moederliefde als mythe lijkt vooral te benadrukken dat het een cultureel product is, om het negatief te zeggen, een bedenkfel om vrouwen aan het gezin te kluisteren. Uit biologisch onderzoek daarentegen komt de moederliefde veel meer naar voren als een natuurverschijnsel, in zijn meest extreme vorm als een instinct, maar in een meer

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

genueanceerde variant een predispositie die bij vrouwen gemakkelijk aan de oppervlakte komt en aanzet tot moederlijk gedrag (De Waal, 2022).

Maar waar bevindt zich de (ontwikkelings)psychologie in dit spectrum? Benadert zij de moederliefde als een cultureel fenomeen, dan wel een biologisch gegeven of zit ze hier ergens tussen in? Het feit dat Harlows gebruik van het woordje ‘liefde’ zoveel consternatie gaf, zou erop kunnen wijzen dat er niet zomaar een ondubbelzinnig antwoord op die vraag valt te geven. De betekenis en waardering van de moederliefde heeft in de twintigste-eeuwse psychologie een opvallende verandering laten zien, met niet alleen consequenties voor kinderen en hun opvoeding, maar ook voor moeders als de belangrijkste opvoeders van hun kinderen.

In dit hoofdstuk willen we de (ontwikkelings)psychologie tegen het licht houden voor zover daarin de vormgeving van de moederliefde een rol heeft gespeeld. Daarbij zal er worden ingegaan op onderzoekers zoals René Spitz en John Bowlby die de aandacht vestigden op wat zij *maternal deprivation* noemden. Vervolgens zal het werk van Harry Harlow worden besproken; hoe in zijn werk langzaam maar zeker de (moeder)liefde het hoofdthema werd. Daarna zal worden ingegaan op de hechtingstheorie van Bowlby, waarin de ideeën over *maternal deprivation* en Harlow samenkomen in een model dat expliciet gericht is op de moeder-kind relatie. Ten slotte zal dan ingegaan worden op de betekenis hiervan voor onze benadering van het moederschap, maar eerst beginnen we met een schets van een psychologie, waar moederliefde met veel ambivalentie, om niet te zeggen afkeuring werd benaderd.

3.2 Ambivalentie van het moederschap

Een van de meest invloedrijke psychologen van de eerste helft van de twintigste-eeuw is ongetwijfeld John B. Watson (1878-1958) geweest. Watson wordt gezien als de grondlegger van het behaviourisme, een benadering die de psychologie lange tijd heeft gedomineerd (Parke et al., 1994). Watson vond dat de focus van wetenschap dat deze waarneembaar en objectief moest zijn. Het doel van deze stroming was het controleren en beïnvloeden van gedrag. Watson is bekend om zijn nú omstreden meningen, theorieën en het welbekende *little Albert* onderzoek. In dit beruchte experiment werd gepoogd een conditioneringsreactie te verkrijgen bij de 11 maanden oude baby, Albert. Hij werd blootgesteld aan harde geluiden, die geproduceerd werden door met een hamer op een metalen staaf te slaan en waardoor Albert van schrik moest huilen. Tijdens het

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

experiment werd het harde geluid herhaaldelijk gecombineerd met het zien van een witte rat. Na een aantal trials begon Albert al te huilen bij het zien van de rat alleen. Dit werd een gegeneraliseerde angstreactie, nu ook uitgelokt bij het zien van een konijn, een bontmantel en een masker met witte baard (Beck et al., 2009). Watson haalde inspiratie uit het werk van Freud (García-Penagos & Malone, 2013). Hij kon zich vinden in het feit dat problemen in de jeugd ontstaan en dat deze belangrijk kunnen zijn in een mensenleven, maar anders dan Freud die dit zocht in het onderbewuste, keek Watson naar conditionering van gewoonten (Hoogeveen et al., 2020). Na zijn ontslag aan de universiteit begon Watson zich meer en meer voor de opvoeding te interesseren en schreef een opvoedingsboek.

Watson was van mening dat moederliefde schadelijk was voor de ontwikkeling (en coping mechanismen) van kinderen (Watson, 1928). Kinderen moesten zo weinig mogelijk geknuffeld en gekust worden. Hij benadrukte het belang van omgevingsfactoren en conditionering die centraal staan in de behavioristische stroming en bij het vormen van het gedrag van kinderen, en geloofde dat aangeboren eigenschappen en persoonlijkheid geen significante rol speelden. Hij was daarbij zo overtuigd van zijn opvattingen dat hij zijn eigen kinderen als proefkonijn gebruikte. Een afstandelijke opvoeding was de norm, ook bij de Watsons thuis (Cohen, 1979). De overtuigingen en opvoedingsadviezen van Watson passen goed bij de behavioristische stroming, de maakbaarheid, controleerbaarheid en manipulatie van ouders naar kinderen toe past bij de behavioristische wijze van onderzoek. Hoewel veel moeders het afstandelijke gedrag ten aanzien van hun kinderen erg tegen-intuïtief vonden en het moeilijk vonden zich aan zijn richtlijnen te houden, kreeg het werk van Watson lange tijd veel navolging. Zijn opvoedingsboeken werden goed verkocht en tot aan de Tweede Wereldoorlog vertegenwoordigen zijn denkbeelden de norm in de (Amerikaanse) opvoeding. Tegelijkertijd is zijn werk wel getypeerd als ‘an embarrassment’, ‘harmful’ en ‘very important, but mostly a negative influence’ op de ontwikkelingspsychologie (Horowitz, 1994, p. 233). De precieze schade die hij daarmee heeft berokkend, laat zich moeilijk vaststellen, wel is duidelijk dat de familiegeschiedenis van de Watsons veel zwarte bladzijden kent (Hartley & Commire, 1990). Zijn kinderen en kleinkinderen hebben te kampen gehad met een aaneenschakeling van fysieke klachten, psychische problematiek en meerdere zelfmoordpogingen. Watsons tegenstanders zien dit als de consequentie van zijn opvoedingsstijl en de liefdeloze houding van moeders en vaders (Cohen, 1979). Rond de Tweede Wereldoorlog

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

begint de invloed van Watson af te nemen en komt er een nieuwe benadering ten opzichte van het moederschap en moederliefde.

3.3 Ontdekking *maternal deprivation*

Een belangrijke verschuiving in de psychiatrie is de gestage groei van het bewijs dat de kwaliteit van de ouderlijke zorg die een kind in zijn vroegste jaren krijgt, van vitaal belang is voor zijn toekomstige geestelijke gezondheid. Dit bewijs werd gesterkt met informatie door directe observaties van psychologen, psychiaters en leiders in de kinderopvang en weeshuizen (Gerhardt, 2004). Een toestand waarin het kind een warme en liefdevolle relatie met de moeder ontbeert, wordt *maternal deprivation* genoemd. Dit kan zich voordoen als het kind elders woont, maar ook wanneer een kind thuis bij zijn moeder woont, kan het gedepriveerd worden van haar liefde. In dit geval zou het gunstiger zijn als een ander gezinslid de zorg overneemt; problematischer is het wanneer de zorg overgenomen wordt door een vreemde. Een groot verschil met de deprivatie die voorkwam in instellingen zoals ziekenhuizen en vondelingenhuizen. Deprivatie brengt angst, een overmatig verlangen naar liefde, sterke wraakgevoelens, klachten als schuldgevoelens en depressie met zich mee. Volledige deprivatie heeft buitensporige gevolgen voor de karakterontwikkeling en kan het aangaan van relaties belemmeren (Bowlby, 1989).

Bewijs uit onderzoek naar *maternal deprivation* komt van a) directe observaties van de geestelijke gezondheid en ontwikkeling van kinderen in instellingen, ziekenhuizen en pleeggezinnen. b) Retrospectief onderzoek naar de geschiedenis van adolescenten die psychische aandoeningen hebben ontwikkeld. c) Vervolgstudies met kinderen die in hun jongere jaren een nare jeugd hebben gehad om hun geestelijke gezondheid in kaart te brengen. Uit de directe observaties blijkt vaak dat de ontwikkeling van het kind achterblijft, op fysiek, intellectueel en sociaal gebied, ook kunnen er symptomen van lichamelijke en geestelijke aandoeningen ontwikkelen (Bowlby, 1952). Backwin (1942) stelt dat hij op basis van zijn onderzoek ziet dat kinderen de volgende kenmerken vertonen: lusteloosheid, vermagering en bleekheid, onbeweeglijkheid, zwijgzaamheid, het niet reageren op prikkels, inconsistente eetlust, slecht slapen, tekens van ongelukkigheid, afwezigheid van zuiggewoonten. Volgens Backwin zijn deze veranderingen niet zichtbaar in de eerste 2 tot 4 weken, maar komen ze korte tijd daarna al voor, zelfs al een paar dagen na de scheiding van de moeder. Brodbeck en Irwin (1946) toonden met

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

hun onderzoek aan dat baby's die eerste zes maanden na hun geboorte in een weeshuis zaten minder brabbelden en huilden dan baby's die in een 'normale' gezinssituatie opgroeien. Dit verschil was al zichtbaar voor de baby's die een leeftijd van twee maanden oud bereikten.

Spitz en Wolf werden bekend met hun film *Grief, a peril in infancy* over kinderen in instellingen, maar hebben ook relevant onderzoek gedaan naar het contact tussen volwassene en kind, waaruit bleek dat kinderen in een instelling minder snel of zelfs helemaal niet lachen naar een menselijk gezicht (Spitz & Wolf, 1946).

Spitz en Wolf (1946) komen na hun onderzoek met de term: anaclitische depressie. Dit verwijst naar sociaal-emotionele, fysieke en intellectuele beperkingen die kunnen optreden wanneer een baby langdurig van zijn moeder of een primaire verzorger is gescheiden. Bij een anaclitische depressie is er een gemis van een 'onbereikbare ander'. Deze depressie kan resulteren in gedragsstoornissen, onvermogen om sociale contacten te vormen, leerproblemen, onverschilligheid en verscheidene andere symptomen. Anaclitische depressie is van voorbijgaande aard, als moeder of primaire verzorger en kind weer herenigd worden.

Belangrijk aan het onderzoek van Spitz en Wolf, maar ook Bowlby naar *maternal deprivation* is dat langs de weg van de afwezige moeder, het belang van haar aanwezigheid en affectie (weer) in beeld kwam. Het kan worden gezien als kritiek op het behaviourisme van Watson en stimuleerde een nieuwe benadering van het moederschap en de rol van de moederliefde daarin. Waar er eerst weinig interesse was in de meer gevoelige kant van de psychologie, was er in de jaren 50 een zichtbare toename van het aantal onderzoeken in deze richting merkbaar. Een van de meest spraakmakende onder hen is wel Harry Harlow geweest (Blum, 2002). In de volgende paragraaf zullen we zijn werk bespreken.

3.4 Het belang van de moeder

Harry Harlow heeft met zijn controversiële en baanbrekende apenonderzoeken veel betekend voor de psychologie. Hij verafschuwde het eenzijdige gebruik van ratten in het onderzoek en deed de psychologie van zijn tijd spottend af als *rodentology* (Blum, 2002). John B. Watson was een grote naam in die tijd, en met zijn behavioristische blik had hij niet meer kunnen verschillen van Harlow. Watson beweerde dat het slechtste wat je met een kind kunt doen is het 'bemoederen': knuffelen, wiegen, kussen en begeren. De schade die moederliefde zou kunnen

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

toebrengen was wellicht onomkeerbaar en kon een invaliderend effect hebben op kinderen (Watson, 1928). In een periode waarin het behaviorisme zijn hoogtijdagen vierde, wetenschap objectief en meetbaar moest zijn en vooral niet over gevoelens moest gaan, had Watson lange tijd grote impact op het gewone publiek aan ouders.

De ideeën van Watson kwamen langzaam maar zeker onder druk te staan, ook vanuit de geïnstitutionaliseerde zorg in weeshuizen, waar de sterftcijfers hoog waren. Weeshuizen met een sterftepercentage van 90 of 100 waren niet uniek. Door meer aandacht te schenken aan de hygiëne en isoleren van de kinderen, hoopten ze de dodelijke en besmettelijke ziekten minder snel te verspreiden. Toen de ziekten echter onder controle kwamen, stierven er nog steeds veel jonge kinderen (Blum, 2002). De Oostenrijkse Katherine Wolf (1947) opperde dat wanneer je moeders in ziekenhuizen in de nabijheid van hun kinderen liet, hun de overlevingskansen omhoog zouden gaan (1946). Een controversiële gedachte in een tijd waarin de psychologie meende dat kinderen geen affectie en ‘moederen’ nodig hebben; Wolfs opvattingen werden dan eerst ook volledig genegeerd.

René Spitz beseftte dat alleen woorden niet genoeg waren en probeerde door middel van filmopnames van kinderen te laten zien wat hen aangedaan werd. In zijn film heeft hij gekeken naar de twee groepen kinderen: een groep van baby's en peuters in een vondelingenhuis en een groep van kinderen verbonden aan een kinderdagverblijf bij een vrouwengevangenis. In het vondelingenhuis hing een steriele sfeer, elk kind had een eigen bedje dat afgeschermd was met lakens, met alleen een plafond om naar te kijken, wat Spitz ‘eenzame opsluiting’ noemde. Met als argument het waarborgen van de hygiëne had dit vondelingenhuis de typische ‘raak de kinderen niet aan’ houding. Het eten en de medicijnen werden gemaskerd en gehandschoend toegediend. Ondanks al deze in onze ogen extreme maatregelen bleven de kinderen ziektes aantrekken. Toen Spitz begon met de opnames waren er 88 kinderen jonger dan drie jaar; tegen de tijd dat hij wegging waren er 23 kinderen overleden, geveld door vreselijke infecties (Blum, 2002).

Een groot contrast met dit vondelingenhuis was het kinderdagverblijf bij de vrouwengevangenis. Dit kinderdagverblijf was chaotisch, een lawaaierige speelruimte gevuld met speelgoed. De kinderen speelden met elkaar, maar de moeders mochten ook contact met de kinderen hebben en spelen. De moeders speelden een actieve rol in het leven van de kinderen. Tijdens de periode dat Spitz filmde, stierf geen enkel kind. Dit betekent niet dat je de sterfgevallen uit de eerste groep kinderen volledig kunt wijten aan eenzaamheid. Volgens Spitz

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

(1947) moet eenzaamheid beschouwd worden als een gevaar en bedreiging voor de gezondheid van kinderen. In het vondelingenhuis hebben de kinderen geen moeder of ‘plaatsvervangende moeder’. Een begeleider had acht kinderen onder haar hoede. Eenzame opsluiting zorgde volgens hem voor verveling of een gebrek aan cognitieve stimulatie. Het grootste probleem voor de kinderen was volgens hem echter het gebrek aan liefde of simpelweg dat iemand ze leuk vond, naar ze glimlachte of ze knuffelde. Het gebrek aan aanraking, affectie en de isolatie van mensen zorgde ervoor dat kinderen de infecties niet aan konden en er niet (genoeg) tegen konden vechten. Voor kinderen bleek juist de liefde essentieel voor overleving. De voorkeur gaat uit naar een moeder, maar een verzorger met affectie, of iemand die geïnteresseerd is in de kinderen kan de afwezigheid van een moeder compenseren (Spitz & Wolf, z.d.).

Spitz vertoonde zijn film op grote schaal en reisde van medisch genootschap naar medisch genootschap. Het deed veel stof opwaaien en startte een debat over moeder-kind relaties. Zou de psychologie er jarenlang naast hebben gezeten? De huilende kinderen spraken bijna voor zichzelf. In dezelfde tijd kwam er nog een film uit, van James Robertson, over de tweejarige Laura genaamd: *A two year old goes to the hospital*. In die tijd betekende een ziekenhuisopname isolatie van huis, familie en vrienden. Robertson was een oud-medewerker van Anna Freud en werkte daarna samen met John Bowlby. Zijn film wordt als een belangrijke opmaat naar de hechtingstheorie gezien (Breeuwsma, 2011).

Waar Laura in het begin van haar opname rustig in haar bed lag, smeekte ze een week later haar ouders om haar mee te nemen, de week erna vroeg ze of haar ouders willen blijven, de weken daarna reageerde ze amper op haar ouders, alleen haar lip trilde nog als haar ouders de ziekenhuiskamer verlieten. Aan het einde van de film is ze stil en niet responsief. Toen ze maanden later de film zag, vroeg ze haar moeder boos waarom ze haar dat hadden aangedaan. Robertson liet de film aan driehonderd medici zien. De eerste reactie van deze groep was furieus, ze voelden zich aangevallen, de film moest zelfs verboden worden (Robertson, 1952). Toen Robertson lid werd van de WHO heeft hij zijn film ook in Amerika laten zien. Een bondgenoot die hij hier tegenkwam was voornoemde Bowlby. Verderop zal er op zijn hechtingstheorie ingegaan worden, eerst gaan we in op een andere belangrijke inspiratie voor het werk van Bowlby: het werk van Harlow.

3.5 De (her)ontdekking van moederliefde in de psychologie

Harry Harlow voerde zijn fameuze onderzoeken uit aan de Universiteit van Wisconsin. In het begin had hij alleen een kantoor, maar nog geen ruimte om experimenten uit te voeren. Na veel aandringen kreeg hij de kelder van een gebouw op de universiteitscampus en richtte dat in als laboratorium. In het begin deed hij onderzoek met ratten, katten en kikkers. Kikkers conditioneren viel echter niet mee; het lukte hem niet om een associatie bij ze te creëren. Harlow begon met dieren te observeren in *The Henry Vilas Zoological Park*, in het bijzonder een orang-oetang genaamd Jiggs.

Harlow begon met het afnemen van standaard intelligentietests bij deze orang-oetang. Hij moest puzzels oplossen en de juiste vormpjes door de juiste gaten heen drukken. Toen Jiggs overleed werden er testen en experimenten uitgevoerd bij andere orang-oetangs. Harlow kwam erachter dat apen op mensen lijken in hun doen en laten. Ze maakten gebruik van dezelfde *trial en error* processen en hun gedrag was ook *goal-directed*. Harlow raakte geobsedeerd door deze experimenten met apen. In 1932 na jaren kreeg hij eindelijk een verlaten gebouw aangeboden door de Universiteit van Wisconsin. Dit gebouw heeft hij samen met promovendi en hun familie opgeknapt in de weken erna en er werd nog een bijgebouw gemaakt. Harlow begon met drie kapucijnapen: Capuchin, Cinnamon en Red. Harlow had een test bedacht: *Wisconsin general test apparatus*, een bekende test in primatenonderzoek. Het was een kubusvormige kooi, met een eikenhouten vloer, een schuifpaneel dat open en dicht kon met een kabel-en-katrolsysteem. De aap moest dan nieuwsgierig in de kooi zitten, als het paneel omhoog rolde kon het dier een tafel zien met dienbladen met testobjecten en lekkernijen. Als een aap uitdagingen voltooid had, werd het dienblad vervangen. De onderzoeker keek via een scherm mee.

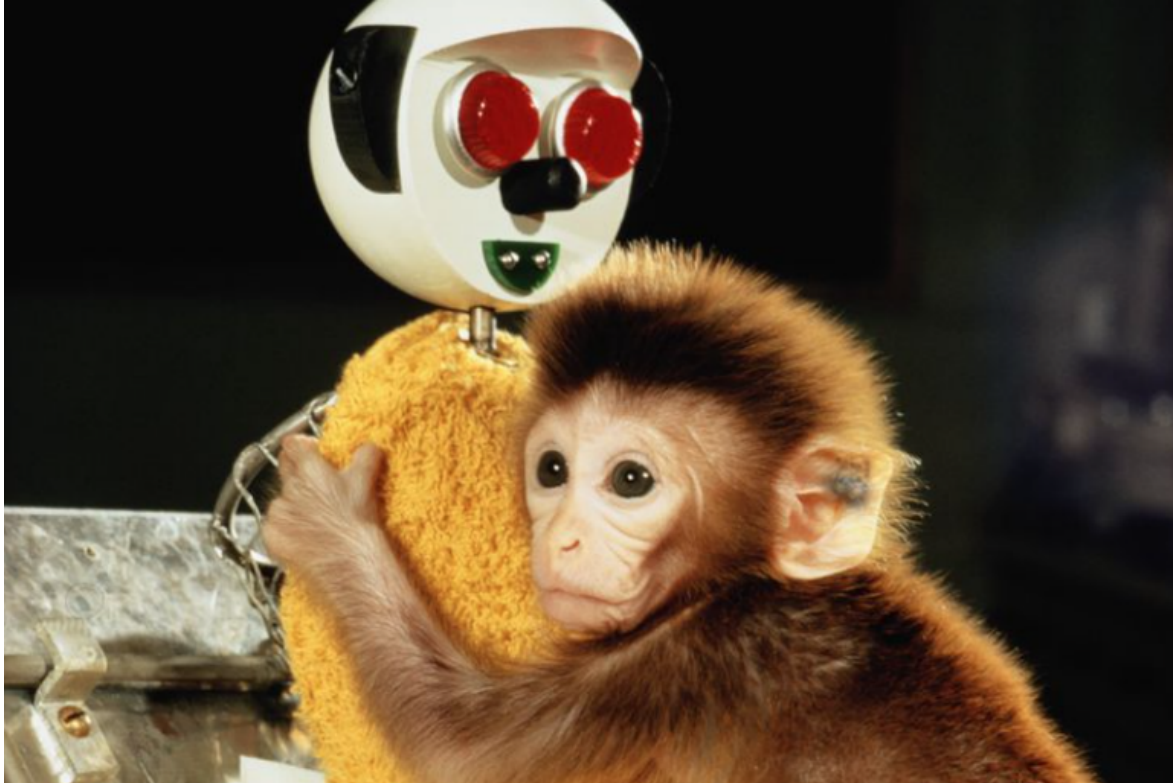
Het was voor Harlow lastig om nieuwe apen voor zijn onderzoek te vinden, die anders dan ratten schaarser waren. Hij moest dus creatief omgaan met de apen en ze rouleren om verschillende onderzoeken te kunnen doen. De schaarste heeft ervoor gezorgd dat Harlow goedkope Resusapen moest gebruiken voor zijn onderzoek. De apen hadden de intelligentietests zo snel door, dat de onderzoekers niet eens genoeg tijd hadden om de bakken met proefobjecten te vervangen. De tests moesten lastiger gemaakt worden.

Het gebrek aan resusapen zorgde er uiteindelijk indirect voor dat Harlow in de wereld van affectie en (moeder)liefde stapte. Door een tekort aan apen en de lastige import, wilde hij zijn

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

eigen apen gaan fokken. Elk babyaapje had een eigen kooi, verwijderd van zijn of haar moeder. De babyaapjes konden niet hun eigen flesjes melk vasthouden, dus werden ze elke twee uren gevoed. De aapjes vertoonden al snel tekenen van eenzaamheid: ze zaten en wiegden, zuigend op hunns ze ouder waren en samen werden gebracht om te paren, schrokken de aapjes achteruit. De onderzoekers wisten niet wat de reden zou kunnen zijn en keken eerst naar zaken zoals de voeding en medicijnen. De onderzoekers legden zachte doeken op de grond en de aapjes begonnen met knuffelen en hielden zich stevig vast aan deze doeken.

De bioloog en tijdgenoot van Darwin, Alfred Russel Wallace (1823-1913) kwam er in zijn reis naar Indonesië al achter dat orang-oetangs een voorliefde hebben voor zachte materialen, ze knuffelden en reikten steeds naar zachte materialen (Blum, 1994). Bill Mason, een onderzoeker in het lab bij Harlow stelde uiteindelijk voor om een experiment te doen met een bundel van doeken en een voorwerp van hout of draad. Zo wilden ze te weten komen wat er achter de voorliefde voor het ‘zachte’ stak. Harlow was het eens met dit idee en vermoedde direct dat er wel eens meer achter deze voorliefde kon zitten. Het liefst houden babyaapjes vast aan een moederaap of mens, maar als die niet beschikbaar is, dan is de zachte doek een substituut. Harlow ging het idee steeds meer uitwerken en kwam uiteindelijk met het idee om een ‘moeder’ van ijzer te maken en een ‘moeder’ van zachte doeken en stoffen. De aapjes gaven allemaal de voorkeur aan de zachte moeder, zelfs als deze moeder niet de bron van voedsel was. In deze tijd dacht iedereen nog dat de relatie tussen moeder en kind gebaseerd was op voeden. De resultaten uit dit onderzoek impliceerde een andere achtergrond, een omstreden en onpopulaire theorie: liefde. Rosenblum zegt hier over: ‘So in psychology love was smoke, mirrors, bullshit and that was exactly what everyone was telling Harry’ (geciteerd in Blum, 1994, p. 153).

Figuur 3

Zachte moederaap uit de apenonderzoeken van Harlow (Noot. Kendra, C. (2023). Infamous Monkey Mother Experiments [Afbeelding]).

Om het beeld van affectie en aanraking echt bij de mensen te laten binnendringen, hadden de ‘moeders’ een hoofd nodig, vond Harlow. Hoe lelijk de gezichten van de moeders ook gemaakt werden, de babyaapjes bleven keer op keer de voorkeur geven aan de zachte moeders. Het eten werd gehaald bij de ijzeren moeders, maar zodra deze aangelegenheid klaar was gingen de aapjes terug naar de zachte moeder: om aan vast te houden, te knuffelen of om op ze te slapen.

Figuur 4

Cloth and wire mom (Noot. [Afbeelding] Cloth and wire mom, (2012).

Door deze experimenten raakte Harlow er langzaam maar zeker van overtuigd dat niet eten, maar de behoefte aan moederliefde en genegenheid het meest essentiële aspect waren in de ontwikkeling van zowel apen als mensen (Blum, 2002). Het onderzoek van Harlow heeft bijgedragen tot veranderingen in de manier waarop baby's en jonge kinderen werden verzorgd in ziekenhuizen en weeshuizen, maar ook hoe er naar affectie en aanraking gekeken werd door ouders (Blum, 2002). Bovendien vormde het onderzoek een inspiratiebron voor een van de belangrijkste thema's in de moderne ontwikkelingspsychologie: de hechting. Dit vormt het onderwerp van de volgende paragraaf.

3.6 John Bowlby en de hechtingstheorie

Net als Harlow is Bowlby bekend van zijn onderzoek naar moeder-kindrelaties, nu beter bekend als de hechtingstheorie. Beiden hebben veel betekend voor de psychologie met betrekking tot intimiteit, liefde en hechting. Beiden op een eigen manier, maar de een niet minder betekenisvol dan de ander, waarbij Bowlby Harlows werk zag als een van zijn belangrijkste inspiratiebronnen.

Bowlby stelt dat geliefd zijn belangrijk is; het maakt uit wie van ons houdt en van wie wij houden. We houden van specifieke mensen en we hebben het nodig dat ze ook van ons houden.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

We hebben al gekeken naar zijn theorieën en onderzoek naar maternale deprivatie. Daarin lag het accent op de effecten van de afwezigheid van de moeder. Uit dat onderzoek werd echter duidelijk dat de moeder niet per se fysiek afwezig hoefde te zijn om toch negatieve effecten te veroorzaken, waarmee het accent verschoof van de ontbrekende moeder naar de aard en kwaliteit van de moeder-kindrelatie. Hoe gaan moeder en kind met elkaar om en hoe slaagt de moeder erin haar kind op een adequate manier affectie te geven, zodat het kind daarmee juist zelfstandigheid en autonomie weet te ontwikkelen? Deze vragen heeft hij uitgewerkt tot zijn beroemde hechtingstheorie.

De hechtingstheorie richt zich op relaties en banden (vooral op lange termijn) tussen mensen, waaronder die tussen ouder en kind, later is deze ook uitgebreid naar de band tussen romantische partners. Het is een psychologische verklaring voor de emotionele banden en relaties tussen mensen. Bowlby beschreef het als: *'lasting psychological connectedness between human beings.'* (Bowlby, 1969). Bowlby geloofde dat de vroegste banden die kinderen met hun verzorgers vormen een enorme impact hebben die het hele leven merkbaar is en doorwerkt. Bowlby zegt ook dat het hechtingsproces, dat zijn oorsprong kent in het verlangen om de beschermende veiligheid van de moeder op te zoeken, een cruciale rol speelt bij het verkennen van de wereld. Hij stelde dat gehechtheid ook dient om het kind dicht bij de moeder te houden, waardoor de overlevingskansen van het kind toenemen, iets wat we ook tegenkomen in het werk van De Waal en Hrdy (2011).

Volgens Bowlby (1989) kennen we vier verschillende hechtingsstijlen. **Het veilige hechtingspatroon:** kinderen zien hun moeder als een thuisbasis, de band kenmerkt zich door een gevoel van gemak als de moeder aanwezig is. Als de moeder weggaat zijn de baby's verdrietig en wanneer ze terugkomt zoeken de baby's toenadering. **Het angstige-vermijdingspatroon** kenmerkt zich, door het feit dat kinderen niet de nabijheid van hun moeder opzoeken. Als de moeder weer terugkomt lijken ze haar te vermijden. **Het angstig-ambivalente hechtingspatroon** is een stijl waarbij baby's een combinatie van positieve en negatieve reacties tonen. Als de moeder weggaat, zijn de kinderen gestrest, als de moeder terugkomt vertonen ze ambivalente reacties. **Het gedesorïënteerde hechtingspatroon:** de baby's vertonen vaak ambivalent gedrag, de moeder is zowel een bron van veiligheid als angst. Deze baby's lijken het meest onveilig gehecht van allemaal.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Figuur 5

Overzicht van de attachment styles (Noot. Attachment styles explained. [Afbeelding], 2021).

Mary Ainsworth, een bekende Amerikaanse psychologe heeft veel bijgedragen aan de nu welbekende hechtingstheorie. Ze is vooral bekend van haar baanbrekende onderzoek: *the strange situation experiment* (Ainsworth & Bell, 1970). Het experiment is een gestandaardiseerde procedure die werd gebruikt om de reactie van scheiding en hereniging van ouder en kind te observeren. Het begint met de aanwezigheid van ouder en kind in een kamer. Vervolgens komt er een vreemdeling binnen en de ouder verlaat de kamer, waardoor het kind alleen is met de vreemdeling. Na een korte tijd keert de ouder terug naar de kamer en wordt het gedrag van het kind geobserveerd tijdens deze hereniging. Op basis van de observaties van dit experiment werden kinderen ingedeeld in verschillende hechtingsstijlen. Het *Strange Situation Experiment* heeft bijgedragen aan ons begrip van hechting en heeft de basis gelegd voor het begrijpen van de verschillende hechtingsstijlen en hun invloed op de ontwikkeling van kinderen. Bowlby en Ainsworth werkten samen om de hechtingstheorie verder te ontwikkelen en te verfijnen. Deze samenwerking leidde tot een dieper begrip van de verschillende hechtingsstijlen en factoren die van invloed zijn op de hechting (Van Rosmalen et al., 2016).

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Een veilige hechting is een goede start voor een kind en zijn of haar verdere ontwikkeling, maar geen garantie. Meestal zijn deze kinderen socialer, emotioneel vaardiger en hebben een positiever beeld, maar een veilige hechting betekent niet automatisch dat een kind meer exploreert op sociaal gebied of beter presteert dan een kind met een andere hechtingsstijl (Bowlby, 1989). Er is substantieel bewijs verzameld over de associatie tussen gehechtheidsclassificatie en biopsychosociaal functioneren (waaronder sociaal-emotionele competentie, cognitie, lichamelijke gezondheid en de geestelijke gezondheid). De literatuur ondersteunt de intuïtieve overtuiging dat moeder-kind, maar ook de ouder-kind gehechtheidsrepresentaties de ontwikkeling van zuigelingen en kinderen beïnvloeden op verschillende domeinen en over verschillende ontwikkelingsperiodes. Er is substantieel bewijs dat kinderen met een veilige hechting in de kindertijd positievere sociaal-emotionele competentie, cognitief functioneren, fysieke gezondheid en mentale gezondheid ontwikkelen, terwijl kinderen met een onveilige gehechtheid meer risico lopen op negatieve uitkomsten in deze domeinen (Ranson & Urichuk, 2008).

Bowlbys onderzoek naar *maternal deprivation* heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan ons begrip van de invloed van vroege hechtingservaringen op de ontwikkeling van kinderen. Het onderzoek van Ainsworth en Bowlby heeft een blijvende impact gehad op het veld van de ontwikkelingspsychologie en heeft ons geholpen om de complexiteit van ouder-kind relaties beter te begrijpen, maar ook ons begrip van hechting verrijkt (Saltman, 2020).

3.7 Conclusie: Moederliefde: voors en tegens

Het werk van Spitz, Harlow en Bowlby heeft aanzienlijk bijgedragen aan het hedendaagse beeld van moederschap en de erkenning van de cruciale rol die moederliefde speelt in deze band tussen moeder en kind. Hun argumenten en onderzoeken hebben inzicht verschaft in de psychologische en biologische mechanismen die ten grondslag liggen aan deze band en mede hierdoor een grotere waardering gecreëerd voor deze unieke band tussen moeder en kind. Moederliefde is niet een ‘sentimenteel concept’, dat de kinderlijke ontwikkeling alleen maar nadelig zou beïnvloeden, zoals Watson dacht, maar een essentiële behoefte voor kinderen. Bowlby benadrukt dat een veilige hechting aan de moeder bijdraagt aan de emotionele en sociale ontwikkeling van het kind. De moederliefde en bijbehorende verzorging biedt kinderen veiligheid, vertrouwen en

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

geborgenheid, wat ze nodig hebben om de wereld te kunnen verkennen en om gezonde relaties in de rest van hun leven te kunnen vormen.

Daarnaast legden Spitz, Harlow en Bowlby de nadruk op het belang van interactie en fysiek contact tussen moeder en kind. De liefdevolle interactie, knuffels, aanrakingen en ander huid-op-huid contact dragen bij aan de ontwikkeling van het vermogen van het kind om emoties te reguleren, empathie te tonen en sociaal gedrag te ontwikkelen. Ze hebben ook laten zien wat er kan gebeuren als moederliefde en verzorging ontbreken. Ze toonden aan dat het gebrek aan moederliefde vaak negatieve gevolgen heeft voor de kinderlijke ontwikkeling, zoals de emotionele instabiliteit, sociale problemen en moeilijkheden in de hechting. Deze bevindingen hebben veel betekend voor het belang van moederliefde in de opvoeding en hebben gezorgd voor meer aandacht voor hechtingstheorieën en bijbehorende interventies, maar ook tot een grotere erkenning van de rol van moederschap in de samenleving. In het hedendaagse beeld van moederschap speelt de biologische basis van moederliefde een gedistingeerde rol.

Elisabeth Badinter heeft in haar werk, *De mythe van de moederliefde*, dat we in het eerste hoofdstuk bespraken, betoogd dat het concept van de moederliefde de druk op vrouwen heeft vergroot en hen beperkt in hun persoonlijke en professionele ontwikkeling (Badinter, 1983). Badinter weerspreekt het idee dat moederliefde automatisch voortvloeit uit biologische factoren en benadrukt in plaats daarvan het belang van sociale en culturele invloeden op het moederschap. Ze stelt dat vrouwen de vrijheid moeten hebben om hun eigen keuzes te kunnen maken, inclusief het al dan niet hebben van kinderen, zonder dat ze worden veroordeeld of onder druk worden gezet door het verwachtingspatroon van moederliefde.

Spitz', Harlows en Bowlbys nadruk op de rol van moederliefde in de band tussen moeder en kind, staat daarmee haaks op de visie van Elisabeth Badinter en andere feministische denkers. Hun werk laat zien dat de voorwaarden voor de liefde tussen moeder en kind als het ware klaar ligt bij de geboorte. Hun bevindingen liggen dan ook veel dichterbij de conclusies zoals we die in het vorige hoofdstuk tegenkwamen in de studies naar primaten van De Waal en Hrdy, vooral door het werk van Harlow. Niettemin is het belangrijk om te realiseren dat er verschillende perspectieven mogelijk zijn op het moederschap en dat deze perspectieven voortkomen uit diverse theoretische, culturele en sociale achtergronden. Deze verschillende perspectieven en visies bieden ruimte voor de nodige discussie en reflectie over de complexiteit van moederschap en de vele factoren die van invloed zijn op de ouder-kindrelatie. Het loskoppelen van deze

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

perspectieven is niet mogelijk; moeder- en ouderschap is een verweven proces waarin biologische, sociale-, omgevings-, en culturele aspecten in wisselwerking met elkaar staan.

In de inleiding werd de rol van de psychologie beschreven als een moderniseringsproces, die een grote bijdrage heeft geleverd aan de verdere conceptualisering van het moederschap. De psychologie is met zijn affectieve en sociale aspecten een mooie toevoeging op het biologische en historische perspectief. De toevoeging van de psychologie als perspectief laat zien dat moederliefde zowel biologische invloeden en tendensen kent, maar daarnaast ook culturele en sociale.

Hoofdstuk 4

Conclusie en discussie: Bundeling van perspectieven en de moeder van nu

In deze thesis is gepoogd een beeld te schetsen van de complexe aard van het concept moederschap, in het bijzonder op (on)vanzelfsprekendheden van het moederschap, middels een literatuuronderzoek. We hebben het onderzoek hiervan uiteengezet aan de hand van drie verschillende perspectieven. Deze perspectieven hebben alle drie een rol gespeeld in de vormgeving van het moederschap, zij het op totaal verschillende manieren en geworteld in verschillende wetenschapsdomeinen: de geschiedenis, de biologie en de psychologie.

Aan de hand van de verschillende visies in deze domeinen kunnen wij concluderen dat er zowel tegenstrijdigheden als overeenkomsten zijn in het concept moederschap en dat ze langs verschillende wegen met elkaar verstrengeld zijn. De diverse perspectieven werpen licht op verschillende aspecten van moederschap en hoe dit zich in de loop van de tijd heeft gemanifesteerd. Sommige visies spreken elkaar tegen en anderen sluiten op elkaar aan. Door deze diverse aspecten te integreren hebben we gepoogd een zo volledig mogelijk beeld te creëren van het moderne moederschap.

In het eerste hoofdstuk bespraken we het werk van Badinter (1983). Haar controversiële visie en haar kritiek op het concept van moederliefde vormt in feite het ijkpunt voor deze these. Volgens haar vindt het moderne moederschap zijn oorsprong in de 18e eeuw, primair als product van specifieke sociaal-maatschappelijke factoren. Het idee van aangeboren, instinctieve moederliefde is volgens haar een sociaal construct dat vrouwen onder druk zet om hun eigen behoeften op te offeren voor hun kinderen, maar diende in werkelijkheid vooral als een maatschappelijke strategie. Badinters bevindingen werpen een kritisch licht op moederschap en laten de gevolgen zien voor vrouwen en hun vrijheid. Het werpt ook belangrijke vragen op over de hedendaagse opvattingen en praktijken van moederschap. Het roept de vraag op in hoeverre de huidige verwachtingen ten aanzien van het moederschap gebaseerd zijn op een cultureel opgelegd ideaalbeeld. We zien in de 19^e en de 20^e eeuw al een uitbreiding van dit moederschap. De status van de moeder wordt verhoogd naar die van heerseres van het huis (Smith, 2020) en ze krijgt ook de rol van onderwijzeres toebedeeld (Badinter, 1983; Smith, 2020). Deze ontwikkelingen illustreren de ontwikkelingen van het concept van moederschap door de tijd heen. Het laat bovendien zien dat het moederschap voortdurend onderhevig is aan sociale normen. De kritiek

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

van Badinter roept vragen op over de balans tussen moeder zijn en het behouden van individuele autonomie, carrièrekansen en persoonlijke vervulling; een kwestie die ook vandaag de dag nog actueel is.

Met Badinters historische benadering als startpunt hebben we in de vervolghoofdstukken diverse contrasterende argumenten besproken, die juist aanleiding geven voor een minder tijdgebonden conceptualisering van het moederschap en de rol van de natuurlijke moederliefde daarin. Zo hebben we in het hoofdstuk over de biologische kant van moederschap beschreven dat verschillende neurobiologische mechanismen bijdragen aan de hechting tussen moeder en kind in combinatie met de activatie van de beloningscentra in de hersenen. Waar er in de biologie een universele fundering wordt gevonden voor moederschap, werpt de psychologie in het verlengde daarvan diepgaander licht op het moederschap.

In de primatenonderzoeken van Harry Harlow, met de afwezigheid van de moeder als terugkerend fenomeen, werd duidelijk gemaakt dat de binding tussen moeder en kind niet primair bewerkstelligd wordt door de voedselverstreking, zoals Harlow aanvankelijk meende (Blum, 2002). De oorsprong van de band tussen moeder en kind vindt zijn oorsprong in de liefde, waarvan comfort en zachtheid enkele symptomen zijn, die een grote aantrekkingskracht hebben op de baby-resusaapjes. In de onderzoeken van Bowlby, sterk beïnvloed door zijn opvattingen over *maternal deprivation* en zijn *attachment theory*, zien we de vooral nadelige effecten van de absentie van moederliefde en de kracht van de rol van moeder in de (verdere) ontwikkeling van haar kroost. Onderzoeken zoals bovenstaande, maar ook dat van René Spitz, laten zien wat het belang van de moeder is voor de ontwikkeling en het mentale welzijn van haar kind(eren).

Maar wat zegt dit over moederschap? Zijn de argumenten vanuit de biologie, bekrachtigd door psychologisch onderzoek, nu doorslaggevend en kunnen we stellen dat moederschap een natuurlijk fenomeen is? Dat vrouwen instinctief moeder worden wanneer de tijd rijp is? Zou Badinter de plank volledig hebben misgeslagen?

Indien we het perspectief van moeders volgen, zoals Rachel Cusk (2002) en talloze andere vrouwen, zien we de keerzijde van de medaille. Cusk legt de nadruk op diepgaande identiteitsveranderingen die vrouwen ondergaan wanneer ze moeder worden en belicht hierbij dat deze identiteitsverandering niet altijd als wenselijk wordt ervaren. Voor sommige vrouwen is moederschap een weloverwogen keuze, voor anderen een ingrijpende beslissing en voor enkelen een wetmatigheid die hoort bij het vrouw zijn. Vrouwen zoals Janine Jongbloed (NRC, 2023), die

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

te maken krijgen met de keuze om via een ivf-traject een baby te krijgen; een natuurlijk verloop, verandert dan in een medisch traject dat eerder stressvol dan romantisch genoemd kan worden. Zoals eerder opgemerkt zijn er vrouwen die niet tevreden zijn met hun nieuwe ‘identiteit’ en sommigen ervaren achteraf zelfs spijt van hun moederschap (Donath, 2015). Bovendien zijn er voor vrouwen andere redenen om later of geen kinderen te krijgen. Een cruciale factor hierin zijn de arbeidsomstandigheden volgens het CBS (z.d.). Door de emancipatie hebben voor veel vrouwen persoonlijke ambities en carrièreverloop een hogere prioriteit gekregen (Stelling, 2018).

Deze factoren spelen een cruciale rol bij de invulling van het hedendaagse moederschap en laten zien dat maatschappelijke, sociale en politieke factoren wel degelijk een rol spelen in de vormgeving van het moederschap. Na eerdere beschrijvingen over primaten en de generalisatie ervan, moet een cruciale noot aangebracht worden. Dieren hebben, voor zover wij weten, geen persoonlijke ambities en vrijheden die zij nastreven, zoals mensen. Iets wat voor menig vrouw tegenwoordig een onmisbaar onderdeel is van haar leven. Ondanks de extreme positie van Badinter over het moederschap, slaat ze wel de spijker op kop als het gaat om de maatschappelijke consequenties van het ‘vanzelfsprekende moederschap’. Wij zijn het met Badinter eens dat de investering voor een vrouw om voor haar kinderen te zorgen, beperkend (kunnen) zijn voor haar carrière en individuele ontwikkeling. Een vrouw zou hier ten alle tijden zelf over mogen beslissen, iets wat nog helaas niet altijd het geval is. Het uitgangspunt van vele biologische argumenten beperkt zich tot succesvolle opvoeding en reproductie binnen een soort, maar is niet dwingend voor het moederschap zelf, en hoeft niet noodzakelijkerwijs overeen te komen met het geluk van de individuele – hedendaagse – moeder. Daarom is het van cruciaal belang om voortdurend na te denken over en te evolueren naar een moederschapsparadigma dat vrouwen in staat stelt om een gezonde balans te vinden tussen hun persoonlijke ontwikkeling en de zorg voor hun kinderen, waarbij ze niet worden beperkt door rigide opvattingen of externe druk.

Dit literatuuronderzoek richtte zich op het bestuderen van bestaande literatuur en het verkennen van verschillende theoretische perspectieven van het moederschap, namelijk; de historische, biologische en psychologische benaderingen. Hoewel dit ons in staat stelde om inzicht te krijgen in de complexiteit van het concept moederschap, worden hier toch enkele aspecten buiten beschouwing gelaten. Waar dit onderzoek ongelukkigerwijze tekortschiet is dat onze informatie berust op slechts enkele theorieën en opvattingen, voornamelijk uit de

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

geschiedenis, die de bovengenoemde aspecten niet meenemen. In het historische perspectief is vooral literatuur bestudeerd aan de hand van Badinters visie, wat zich beperkt tot de tot de Franse maatschappij in de 18e en 19e eeuw, waarvan ook gezegd zou kunnen worden dat dit een te eenzijdig beeld schept van moederliefde en moederschap: de historische invalshoek beperkt zich tot de westerse cultuur uit de voorgaande eeuwen. In het psychologische perspectief is vooral gekeken naar de (vroeg) hechting, terwijl dit slechts een deel is van de psychologische ontwikkeling in de moeder-kindrelatie. Daarnaast zijn zowel de onderzoeken en theorieën waar het psychologische en biologische perspectief op berust veelal niet afkomstig uit deze eeuw. De hechtingsonderzoeken stammen uit de jaren 50 en 60. Het biologische perspectief heeft zich grotendeels gefocust op primaten, wat ons enerzijds veel kennis verschaft over instinctmatig gedrag, en anderzijds berust op de aanname dat het zich laat generaliseren naar mensenmoeders. Deze these mist een recentere weergave van moederliefde en geeft weinig invulling aan het moederschap en de moederliefde ‘van nu’.

De moeders van nu liggen onder een vergrootglas, meer dan ooit hebben moeders last van de inmenging en bemoeienissen van wildvreemden. De zogeheten ‘moedermaffia’: moeders die veel kritiek geven op bepaalde aspecten van het moederschap van een ander: zaken als opvoeding, bevallingsmethoden, werk-privé balans, borstvoeding, etc. De moedermaffia kom je op verschillende plekken tegen, in supermarkten en schoolpleinen, maar vooral het internet en sociale media worden gebruikt om stromen van kritiek te uiten (Scheffer, 2022). De moedermaffia is een probleem voor alle soorten moeders, of je nu een traditionele moeder bent uit een dorpje, of een yuppenmoeder uit de grote stad, bij iedereen kan iets worden opgemerkt dat aanleiding is voor discussie of kritiek. We begonnen deze these met het voorval van Kate Middleton en haar zoontje prins Louis, een mooi voorbeeld van de stromen van kritiek waarmee de ‘moeder van nu’ mee te maken krijgt. De opkomst van internet en snelle toegang tot informatie zorgt ervoor dat mensen slechts enkele muisklikken weg zijn van het geven van hun ongezouten mening. Moeders kunnen hierdoor ook discutabele opvoedingsadviezen krijgen. Wat voor effect heeft dit op hedendaagse vrouwen?

Nina Pierson gaat in gesprek met GZ-psycholoog Merith Cohen de Lara in de podcast Mama’ën (Pierson, 2020) over de tweestrijd die vele moeders tegenwoordig ervaren, aan de ene kant dichtbij hun baby zijn en aan de andere kant hun eigen belangen en ambities nastreven. Deze tweestrijd gaat over de schuldgevoelens waar vele moeders tegenwoordig mee in aanraking

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

komen. Zo benoemt Cohen de Lara: ‘De generatie hiervoor was het toch wel heel vanzelfsprekend dat vrouwen thuisbleven en voor hun kinderen zorgden, en nu hebben we eigenlijk veel meer keuze daarin. Wat past bij ons, welke type moederschap past bij ons?’ (Pierson, 2020, 00:15:45).

Deze tweestrijd vormt een essentieel aspect van het moderne moederschap, dat een duidelijke rol speelt bij de keuzes waarvoor westerse moeders staan in de invulling van het moederschap. Deze domeinen hebben zich slechts de afgelopen generatie gemanifesteerd in het moderne moederschap. Dit laat zien hoe de culturele en sociale verwachtingen rondom moederschap zijn veranderd.

Vervolgonderzoek zou zich kunnen focussen op bovengenoemde hedendaagse thematiek en de interactie daarvan met de aspecten die in onze thesis belicht zijn. Zoals welke historische tendensen vertonen overeenkomst met de actuele thema’s? Welke argumenten vanuit de biologie of psychologie spelen vandaag de dag een rol bij moederschap en welke trends zijn hierin leidend? Hoe manifesteren onderzoeken vanuit het verleden en de opvattingen daarvan zich in de moderne samengestelde gezinnen? Hoe verhouden de traditionele biologische opvattingen zich met de opvoeding van kinderen uit niet-heteroseksuele gezinnen? In onze thesis hebben we de sekseverschillen met betrekking tot moederschap en zorgen beschreven. Hieruit blijkt dat vrouwen biologisch gezien de dominante zorgverlener zijn voor kinderen, maar met de huidige invulling van niet-heteroseksuele relaties moet er sprake zijn van een nuance. Hoe beleven kinderen uit zulke gezinnen het thema moederschap? Deze uiteenlopende thema’s die zich ontwikkelen door de snel veranderende maatschappij waarin wij leven, vormen de basis voor een multidimensioneel en modern moederschap. Door deze bredere context in overweging te nemen, kunnen we een completer beeld krijgen van de verschillende aspecten die het moederschap vormgeven en mogelijk beleidsaanbevelingen doen om de positie van moeders (en vaders) te verbeteren. Door middel van kwalitatieve onderzoeksmethoden, zoals interviews, observaties en historische persoonlijke documenten, zou onderzocht kunnen worden hoe vrouwen het moederschap daadwerkelijk beleven en hier invulling aan geven. Welke uitdagingen ze tegenkomen, hoe ze omgaan met de verwachtingen en normen van de samenleving en hoe ze hun persoonlijke ontwikkeling en carrièremogelijkheden in evenwicht brengen met het ouderschap. Dit zijn allemaal mogelijkheden voor een eventuele richting van vervolgonderzoek. Dit zou een dieper, maar ook breder inzicht kunnen bieden in de complexiteit en diversiteit van moederschap.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

Dit kan bijdragen aan de ontwikkeling van een meer inclusief en ondersteunend moederschapsparadigma.

Afsluitend, presenteert deze thesis drie perspectieven die in hun samenhang een holistisch beeld schetsen van moederschap als een complex en veelzijdig fenomeen. Door de beschrijvingen diepgaand te onderzoeken, wordt er een overtuigend argument gepresenteerd dat moederschap diepgewortelde biologische en psychologische vanzelfsprekendheden bevat, terwijl het tegelijkertijd een dimensie onvanzelfsprekendheden, in de vorm van historische complexiteit en veranderlijkheid, met zich meebrengt.

Referenties

- [Afbeelding van cloth and wire mom]. (2012). Geraadpleegd op 20 mei 2023, van <https://pages.uoregon.edu/adoption/studies/HarlowMLE.htm>.
- Ainsworth, M. D. S., & Bell, S. M. (1970). Attachment, Exploration, and Separation: Illustrated by the Behavior of One-Year-Olds in a Strange Situation. *Child Development*, 41(1), 49. <https://doi.org/10.2307/1127388>
- [Attachment styles explained]. (2021) Geraadpleegd op 25 mei 2023, van <https://examinedlife.blog/attachment-theory-explained/>. 25 mei 2023
- Aries, P. (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Vintage.
- Attachment theory explained*. (2021, January 15). <https://examinedlife.blog/attachment-theory-explained/>.
- Augstein, F. (z.d.). *TOPSHOT - Britain's Catherine, Duchess of Cambridge, and her son. . .* Getty Images. <https://www.gettyimages.nl/detail/nieuwsfoto%27s/britains-catherine-duchess-of-cambridge-and-her-son-nieuwsfotos/1241119688?adppopup=true>
- Badinter, E. (1983). *De mythe van de moederliefde*. Utrecht: Bijleveld.
- Badinter, É., (1988). *De een is de ander: de relaties tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam: Contact.
- Baker, M. (2010, 16 december). *Harlow's Studies on Dependency in Monkeys* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=OrNBEhzjg8I>
- Bakwin, H. (1942). LONELINESS IN INFANTS. *Archives of pediatrics & adolescent medicine*, 63(1), 30. <https://doi.org/10.1001/archpedi.1942.02010010031003>
- Beck, H. P., Levinson, S., & Irons, G. (2009). Finding little Albert: A journey to John B. Watson's infant laboratory. *American Psychologist*, 64(7), 605–614. <https://doi.org/10.1037/a0017234>
- Blum, D. (1994). *The Monkey Wars*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA23714972>
- Blum, D. L. (2002). *Love at Goon Park: Harry Harlow and the Science of Affection*. Perseus Pub.
- Bowlby J. Attachment: Attachment and Loss Volume 1. London: Hogarth Press; 1969
- Bowlby, J. (1952). Maternal Care and Mental Health. *Archives of Disease in Childhood*, 27(132), 205–206. <https://doi.org/10.1136/adc.27.132.205>
- Bowlby, J. (1979). The bowlby-ainsworth attachment theory. *Behavioral and Brain Sciences*, 2(4), 637-638. doi:10.1017/S0140525X00064955
- Bowlby, J. (1989). A secure base: parent-child attachment and healthy human development. *Choice Reviews Online*, 26(08), 26–4750. <https://doi.org/10.5860/choice.26-4750>

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

- Breeuwsma, G. (2011). Ontstaan van de hechtingstheorie. Anna Freud en de Hampstead War Nurseries. *De Psycholoog*, 46(10), 10–19. <https://research.rug.nl/en/publications/ontstaan-van-de-hechtingstheorie-anna-freud-en-de-hampstead-war-n>
- Brodbeck, A. J., & Irwin, O. C. (1946). The Speech Behaviour of Infants without Families. *Child Development*, 17(3), 145. <https://doi.org/10.2307/3181748>
- Butler, J. (2011). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
- CBS News. (2022, 6 juni). *Prince Louis throws tantrum at Platinum Jubilee event* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Dy96sAWi9kU>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (z.d.). *Kinderen krijgen*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/levensloop/kinderen-krijgen>
- C. S. Mott Children's Hospital. (2017). Mom shaming or constructive criticism? Perspectives of mothers. *C. S. Mott Children's Hospital*, 29(3), 1–2. https://mottpoll.org/sites/default/files/documents/061917_criticizingmoms.pdf
- Glenn, E. N., Chang, G., & Forcey, L. R. (2016). *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*. Routledge.
- Cherry Kendra. (2023, March 15). *Infamous Monkey Mother Experiments*.
- Cleary, S. (2022). *Wat zou Simone de Beauvoir doen: Gids voor een rebelse levensstijl*. Ten Have.
- Cloth and wire mom*. (2012, February 24). <https://pages.uoregon.edu/adoption/studies/HarlowMLE.htm>.
- Cohen, D. (1979). *J. B. Watson, the Founder of Behaviourism: A Biography*. Routledge Kegan & Paul.
- Crawford-Smith, J. (2023, 28 februari). Kate Middleton Used Secret Phrase to Calm Prince Louis' Jubilee Antics—Book. *Newsweek*. <https://www.newsweek.com/kate-middleton-secret-phrase-prince-louis-platinum-jubilee-1784321>
- Csanyi, G. M., & Kerényi, S. (2021). A Semi-Peripheral Myth of the “Good Mother”: The History of Motherly Love in Hungary from a Global Perspective. In: *Springer eBooks* (pp. 317–332). https://doi.org/10.1007/978-3-030-45996-3_17
- Davis, N. (2022, 19 oktober). Pregnancy problems are leading global killer of females aged 15 to 19. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/global-development/2017/may/16/pregnancy-problems-are-leading-global-killer-of-females-aged-15-to-19>
- Beauvoir, S. de. (1949). *Le deuxième sexe* (Vol. I, les faits et les mythes). Gallimard.
- De Marguenat De Courcelles De Lambert, A. (1728). *Avis d'une mère à son fils et à sa fille*.
- De Salignac De La Mothe-Fénelon, F. (1890). *The Education of Girls*.
- De Sousa Machado, T., Chur-Hansen, A., & Due, C. (2020). First-time mothers' perceptions of social support: Recommendations for best practice. *Health psychology open*, 7(1), 205510291989861. <https://doi.org/10.1177/2055102919898611>
- De Waal, F. (2022). *Anders: Gender door de ogen van een primatoloog*. Atlas Contact.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

- Delfos, M. F. (2004). *De schoonheid van het verschil: waarom mannen en vrouwen verschillend én hetzelfde zijn*. Harcourt Book Publishers.
- Dennis, W. (1938). Infant Development Under Conditions of Restricted Practice and of Minimum Social Stimulation: A Preliminary Report. *The Pedagogical seminary and journal of genetic psychology*. <https://doi.org/10.1080/08856559.1938.10533803>
<https://www.verywellmind.com/harry-harlow-and-the-nature-of-love-2795255>
- Donath, O. (2015). Regretting Motherhood: A Sociopolitical Analysis. *Signs*, 40(2), 343–367. <https://doi.org/10.1086/678145>
- Donath, O., Berkovitch, N., & Segal-Engelchin, D. (2022). “I Kind of Want to Want”: Women Who Are Undecided About Becoming Mothers. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.848384>
- Druckerman, P. (2012). *French Children Don't Throw Food: The hilarious NO. 1 SUNDAY TIMES BESTSELLER changing parents' lives*. Random House.
- Eagly, A. H., & Crowley, M. (1986). Gender and helping behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature. *Psychological Bulletin*, 100(3), 283–308. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.100.3.283>
- Fairbanks, L. A. (1990). Reciprocal benefits of allomothering for female vervet monkeys. *Animal Behaviour*, 40(3), 553–562. [https://doi.org/10.1016/s0003-3472\(05\)80536-6](https://doi.org/10.1016/s0003-3472(05)80536-6)
- García-Penagos, A., & Malone, J. F. (2013). From Watson's 1913 manifesto to complex human behavior: = Desde el manifiesto conductista de Watson de 1913 a la conducta humana compleja. *Revista Mexicana De Análisis De La Conducta= Mexican Journal of Behavior Analysis*, 39(2), 135–154. <http://rmac-mx.org/wp-content/uploads/2014/01/08.-ARMAC-vol.-39-2.pdf>
- Gerber, M. (2012). *Bastards: Politics, Family, and Law in Early Modern France*. Oxford University Press.
- Gerhardt, S. (2004). *Why Love Matters: How Affection Shapes a Baby's Brain*. Routledge.
- Gewirtz, J. L., Kurtines, W. M., & Lamb, J. J. (2013). *Intersections With Attachment*. <https://doi.org/10.4324/9780203771389>
- Goldman, J. G. (2010, 18 oktober). *Ed Tronick and the “Still Face Experiment”*. Scientific American Blog Network. <https://blogs.scientificamerican.com/thoughtful-animal/ed-tronick-and-the-8220-still-face-experiment-8221/>
- Goldsborough, Z., Van Leeuwen, E. J. C., Kolff, K. W. T., De Waal, F. B. M., & Webb, C. (2020). Do chimpanzees (Pan troglodytes) console a bereaved mother? *Primates*, 61(1), 93–102. <https://doi.org/10.1007/s10329-019-00752-x>
- Gouni, O., Jarašiūnaitė-Fedosejeva, G., Kömürçü-Akik, B., Holopainen, A., & Calleja-Agius, J. (2022). Childlessness: Concept Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(3), 1464. <https://doi.org/10.3390/ijerph19031464>
- Hartley, M & Commire, A. (1990) *Breaking the Silence*. New York, VS: G. P. Putnam's Sons.
- Hewlett, B. S. (2017). *Hunter-Gatherer Childhoods: Evolutionary, Developmental, and Cultural Perspectives*. Routledge.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

- Hoogeveen, M. H., Lohuis, N. L., Van Put, N. P., van Rangelrooij, J. R., Vorenholt, M. V., & Walrave, L. W. (2020). *De driehoeksverhouding in historisch perspectief* [Thesis]. Rijksuniversiteit Groningen.
- Horowitz, F.D. (1994). John B. Watson's Legacy. Learning and environment. In: R.D. Parke et al. (Eds). *A century of developmental psychology*. Washington, DC, 233-250.
- Hrdy, S. (2000). *Mother Nature: Maternal Instincts and How They Shape the Human Species*. Ballantine Books.
- Hrdy, S. B. (1999). *Mother Nature: A History of Mothers, Infants, and Natural Selection*. Pantheon.
- Hrdy, S. B. (2011). *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Harvard University Press.
- Hrdy, S. B. (2016). *Een kind heeft vele moeders: hoe de evolutie ons sociaal heeft gemaakt*. Nieuw Amsterdam.
- Johnson, M., & Horn, G. (1988). Development of filial preferences in dark-reared chicks. *Animal Behaviour*, 36(3), 675–683. [https://doi.org/10.1016/s0003-3472\(88\)80150-7](https://doi.org/10.1016/s0003-3472(88)80150-7)
- Kemner, C. (2011). *Het sociale leven van baby's / druk 1: en de spectaculaire groei van de hersenen in het eerste levensjaar*. Balans.
- Kendra, C. (2023). Infamous Monkey Mother Experiments [afbeelding]. www.verywellmind.com, 20 mei 2023, van <https://www.verywellmind.com/harry-harlow-and-the-nature-of-love-2795255>.
- Knott, S. (2019). *Mother: An Unconventional History*. Penguin UK.
- Leeuwin adopteert baby-antilope. (2012, 9 oktober). RTL Nieuws. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/2840301/leeuwin-adopteert-baby-antilope>
- Levine, R. A. (1997). Mother–infant interaction in cross-cultural perspective. In *American Psychological Association eBooks* (pp. 339–354). <https://doi.org/10.1037/10242-009>
- Lidz, T. (1976). *The Person: His and Her Development Through the Life Cycle*. Basic Books.
- Liedloff, J. (2004). *Op zoek naar het verloren geluk / druk 7: naar een natuurlijke manier van opvoeden*. Panta Rhei.
- Locke, J. (1693). *Some Thoughts Concerning Education*. A. and J. Churchill.
- Marchini, A. M. (2022). *Women in the French Enlightenment: From Femme Savante to Mother of the Family*. Taylor & Francis.
- Mobbs, E. J., Mobbs, G. A., & Mobbs, A. E. D. (2015). Imprinting, latchment and displacement: a mini review of early instinctual behaviour in newborn infants influencing breastfeeding success. *Acta Paediatrica*, 105(1), 24–30. <https://doi.org/10.1111/apa.13034>
- Moederloze veulens en pleegmerries | Welke opties zijn er? (2022, 17 november). Paardenarts. <https://www.paardenarts.nl/kennisbank/moederloze-veulens-en-pleegmerries/#:~:text=Deze%20merrie%20krijgt%20van%20de,de%20adoptie%20heel%20soepel%20verloopt>.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

- Moederschap. (z.d.). In *Van Dale*. Geraadpleegd op 20 maart 2023, van https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/moederschap#.ZBs_fXbMK3A
- Noske, B. (1988). *Huilen met de wolven: een interdisciplinaire benadering van de mens-dier relatie*. Van Genneep.
- NRC. (2023, 13 mei). ‘Voor ouderschap krijg je zoveel terug, zeggen ze. Ik wil weten wat dat is’. *NRC*. [https://www.nrc.nl/nieuws/2023/05/12/je-krijgt-er-zoveel-voor-terug-zeggen-ze-ik-wil-weten-wat-dat-is - a4164329#:~:text=Het%20is%20voor%20mensen%20makkelijk,wil%20weten%20wat%20dat%20is](https://www.nrc.nl/nieuws/2023/05/12/je-krijgt-er-zoveel-voor-terug-zeggen-ze-ik-wil-weten-wat-dat-is-a4164329#:~:text=Het%20is%20voor%20mensen%20makkelijk,wil%20weten%20wat%20dat%20is).
- O’Driscoll, R. (2019). Women of lesser value: A study with women who chose not to have children. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/335391989_Women_of_lesser_value_A_study_with_women_who_chose_not_to_have_children
- Partridge, L., Gems, D., & Withers, D. J. (2005). Sex and Death: What Is the Connection? *Cell*, 120(4), 461–472. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2005.01.026>
- Penn, D. J., & Smith, K. R. (2007). Differential fitness costs of reproduction between the sexes. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 104(2), 553–558. <https://doi.org/10.1073/pnas.0609301103>
- Petraglia, F., Di Tommaso, M., & Mecacci, F. (2022). *Hormones and Pregnancy: Basic Science and Clinical Implications*. Cambridge University Press.
- Pierson, N (Host). (2022, Mei 23). De mentale transformatie van vrouw naar moeder (inclusief de minder leuke kanten) met psycholoog Merith Cohen de Lara. (No.4) [Audio podcast episode]. In *Mama ’en de podcast*. Geuren & Kleuren Media.
- Pregnancy Complications | Maternal and Infant Health | CDC*. (z.d.). <https://www.cdc.gov/reproductivehealth/maternalinfanthealth/pregnancy-complications.html>
- Proverbio, A. M., Brignone, V., Matarazzo, S., Del Zotto, M., & Zani, A. (2006). Gender differences in hemispheric asymmetry for face processing. *BMC Neuroscience*, 7(1). <https://doi.org/10.1186/1471-2202-7-44>
- Publisher’s Weekly. (z.d.). A LIFE’S WORK: On Becoming a Mother by Rachel Cusk. *Publisher’s Weekly*. Geraadpleegd op 22 maart 2023, van <https://www.publishersweekly.com/9780312269876>
- Ranson, K. E., & Urichuk, L. (2008). The effect of parent–child attachment relationships on child biopsychosocial outcomes: a review. *Early Child Development and Care*, 178(2), 129–152. <https://doi.org/10.1080/03004430600685282>
- Rich, A. (1995). *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. W. W. Norton & Company.
- Robertson, J. R. (Regisseur). (1952). *A two year old goes to the hospital*.
- Rousseau, J. (1991). *Emile, Or, On Education*. Penguin Classics.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

- Saltman, B. (2020). *Strange Situation: a mother's journey into the science of attachment*. Scribe Publications.
- Saltman, B. (2020). *Strange Situation: A Mother's Journey into the Science of Attachment*. Ballantine Books.
- Sameroff, A. J. (2010). A Unified Theory of Development: A Dialectic Integration of Nature and Nurture. *Child Development*, 81(1), 6–22. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2009.01378.x>
- Scheffer, M. (2022). De moedermaffia: wie zijn het en wat doen ze eigenlijk? *J/M Ouders*. <https://www.jmouders.nl/moedermaffia/>
- Seth, C. (2012). *Nobody's children?: enlightenment foundlings, identity and individual rights*. Werkgroep 18e Eeuw.
- Siemensma, J. (2016). *Educating the Female Orphan: Didactical Discourses in Mid-eighteenth century Cross-channel Literature*. [Masterscriptie]. Radboud Universiteit.
- Smith, B. G. (2020). *Ladies of the Leisure Class: The Bourgeoises of Northern France in the 19th Century*. Princeton University Press.
- Spitz, R. A. S., & Wolf, K. M. W. (Regisseurs). (z.d.). *Grief, a peril in infancy*. New York, NY : The Researchproject.
- Spitz, R. A., & Wolf, K. M. (1946). Anaclitic Depression. *Psychoanalytic Study of The Child*, 2(1), 313–342. <https://doi.org/10.1080/00797308.1946.11823551>
- Spitz, R. A., & Wolf, K. M. (1946). Anaclitic depression; an inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 2, 313–342. [http:// dx.doi.org/10.1080/00797308.1946.11823551](http://dx.doi.org/10.1080/00797308.1946.11823551)
- Spitz, R. A., & Wolf, K. M. (1949). Autoerotism: Some empirical findings and hypotheses on three of its manifestations in the first year of life. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 3– 4, 85–120.
- Storey, A. E., Walsh, C. J., Quinton, R. L., & Wynne-Edwards, K. E. (2000). Hormonal correlates of paternal responsiveness in new and expectant fathers. *Evolution and Human Behavior*, 21(2), 79–95.
- Swigart, J., & Boegborn, W. (1992). *De mythe van de slechte moeder: de emotionele waarheid van moederschap*. Ambo/Anthos B.V.
- The List. (2022). Kate Middleton's Reaction To Prince Louis' Platinum Jubilee Tantrum Has Twitter In A Tizzy. *The List*. <https://www.thelist.com/885794/kate-middletons-reaction-to-prince-louis-platinum-jubilee-tantrum-has-twitter-in-a-tizzy/>
- Tronick, E., Als, H., Adamson, L., Wise, S., & Brazelton, T. B. (1978). Infant emotions in normal and perturbed interactions: The still-face paradigm. *Child Development*, 49 (2), 436-445.
- Tronick, E., Adamson, L.B., Als, H., & Brazelton, T.B. (1975, April). Infant emotions in normal and pertubated interactions. Paper presented at the biennial meeting of the Society for Research in Child Development, Denver, CO.

DE (ON)VANZELFSPREKENHEID VAN HET MOEDERSCHAP

- Trouille, M. S. (1997). *Sexual Politics in the Enlightenment: Women Writers Read Rousseau*. SUNY Press.
- Vallortigara, G. (2021). *Born Knowing: Imprinting and the Origins of Knowledge*. MIT Press.
- Van Dale. (z.d.). Van Dale. <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/liefde>
- Van der Horst, F. C. P., & van der Veer, R. (2010). The ontogeny of an idea: John Bowlby and contemporaries on mother-child separation. *History of Psychology, 13*, 25–45. <http://dx.doi.org/10.1037/a0017660>
- Van der Horst, F. C. P., Leroy, H. A., & van der Veer, R. (2008). “When strangers meet”: John Bowlby and Harry Harlow on attachment behavior. *Integrative Psychological & Behavioral Science, 42*, 370–388. <http://dx.doi.org/10.1007/s12124-008-9079-2>
- Van der Horst, F. C. P., van der Veer, R., & van IJzendoorn, M. H. (2007). John Bowlby and ethology: An annotated interview with Robert Hinde. *Attachment & Human Development, 9*, 321–335. <http://dx.doi.org/10.1080/14616730601149809>
- Van Rosmalen, L., van der Horst, F. C. P., & van der Veer, R. (2016). From secure dependency to attachment: Mary Ainsworth’s integration of Blatz’s security theory into Bowlby’s attachment theory. *History of Psychology, 19*, 22–39. <http://dx.doi.org/10.1037/hop0000015>
- Varet, A. L., & Education, C. (1678). *The Christian Education of Children, Etc. [By Alexandre L. Varet.]*
- Volkskrant. (2022, 10 juni). ‘De kleine prins Louis die een lange neus maakt naar zijn moeder, Kate, gaat de hele wereld rond.’ *Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/de-kleine-prins-louis-die-een-lange-neus-maakt-naar-zijn-moeder-kate-gaat-de-hele-wereld-rond~b7b5608d/>
- Walker, L. H. (2008). *A Mother’s Love: Crafting Feminine Virtue in Enlightenment France*. Associated University Presse.
- Wallin, D. J. (2007). *Attachment in Psychotherapy*. Guilford Press.
- Watson, J. B. (1928). *Psychological care of infant and child*. W. W. Norton & Co.
- Weisbard, C., & Goy, R. W. (1976). Effect of Parturition and Group Composition on Competitive Drinking Order in Stumptail Macaques (*Macaca arctoides*). *Folia Primatologica*. <https://doi.org/10.1159/000155709>
- Zhang, K., Du, X., Liu, X. *et al.* Gender differences in brain response to infant emotional faces. *BMC Neurosci 23*, 79 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12868-022-00761-5>